

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
Установа адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт
імя Максіма Танка”
Кафедра беларускага мовазнаўства

ЗАЦВЯРДЖАЮ
Прарэктар па вучэбнай рабоце

“ _____ ” _____ 2011 г.

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС

вучэбнай дысцыпліны “Параўнальная граматыка ўсходнеславянскіх моў” для
спецыяльнасцей:

- 1 – 02 03 01 Беларуская мова і літаратура
- 1 – 02 03 04 01 Руская мова і літаратура. Беларуская мова і літаратура.

Узгоднена: дэкан факультэта _____

Разгледжана і рэкамендавана да зацвярджэння на пасяджэнні кафедры
пратакол №8 ад “20” студзеня 2011 г.

Мінск, 2011

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Вучэбная праграма па дысцыпліне “Параўнальная граматыка ўсходнеславянскіх моў” прызначана для рэалізацыі на першай ступені вышэйшай адукацыі ў межах цыкла спецыяльных дысцыплін.

У вучэбнай праграме ўлічаны наступныя патрабаванні адукацыйнага стандарта:

1. Агульныя патрабаванні да фарміравання сацыяльна-асобасных

кампетэнцый выпускніка

Асноўнымі мэтамі навучання студэнтаў у ВНУ з’яўляюцца падрыхтоўка высокапрафесійных спецыялістаў у адпаведнай галіне народнай гаспадаркі і фарміраванне сацыяльна-асобасных кампетэнцый.

Агульныя патрабаванні да фарміравання сацыяльна-асобасных кампетэнцый выпускніка вызначаюцца наступнымі прынцыпамі:

– прынцып *гуманізацыі* як прыярытэтны прынцып адукацыі, што забяспечвае асобна-арыентаваны характар адукацыйнага працэсу і творчую самарэалізацыю выпускніка;

– прынцып *фундаменталізацыі*, які садзейнічае арыентацыі зместу дысцыплін сацыяльна-гуманітарнага цыкла на выяўленне сутнасных асноў і сувязей паміж разнастайнымі працэсамі навакольнага свету, прыродазнаўчымі і гуманітарнымі ведамі;

– прынцып *кампетэнтнасці*, што накіраваны на ўзмацненне практычнай арыентаванасці вучэбнага працэсу, павышэнне ролі самастойнай работы студэнтаў і фарміраванне ў выпускнікоў здольнасці дзейнічаць самастойна ў зменлівых жыццёвых сітуацыях;

– прынцып *сацыяльна-асобаснай падрыхтоўкі*, які забяспечвае фарміраванне ў студэнтаў кампетэнтнасці, заснаванай на набытых ведах і сфарміраваных ўменнях з улікам інтарэсаў, патрэб і магчымасцей навучэнцаў;

– прынцып *міждысцыплінарнасці і інтэграцыі* адукацыі, рэалізацыя якога забяспечвае цэласнасць засваення гуманітарных ведаў і іх узаемазвязь з будучай прафесійнай дзейнасцю выпускніка.

У адпаведнасці з названымі мэтамі і прынцыпамі сацыяльна-гуманітарнай падрыхтоўкі выпускнік вышэйшай навучальнай установы пры падрыхтоўцы па адукацыйнай праграме першай ступені (спецыяліст) павінен набыць наступныя *сацыяльна-асобасныя кампетэнцыі*:

- культурна-вартаснай і асобаснай арыентацыі;
- грамадзянскасці і патрыятызму;
- сацыяльнага ўзаемадзеяння;
- камунікацыі;
- захавання і ўмацавання здароўя;
- самаўдасканалення.

Выпускнік у працэсе сацыяльна-гуманітарнай падрыхтоўкі павінен развіць і ўдасканаліць наступныя **метапрадметныя кампетэнцыі**:

- валоданне метадамі сістэмнага і параўнальнага аналізу;
- сфарміраванасць крытычнага мыслення;
- уменне працаваць у калектыве;
- валоданне навыкамі праектавання і прагназавання;
- сфарміраванасць самастойнасці, адказнасці, арганізаванасці, мэтанакіраванасці і матывацыйна-каштоўнаснай арыентацыі;
- здольнасць вучыцца, пастаянна павышаць кваліфікацыю.

2. Мэты і задачы дысцыпліны

“Параўнальная граматыка ўсходнеславянскіх моў”

“Параўнальная граматыка ўсходнеславянскіх моў” – дысцыпліна, якая раскрывае асноўныя заканамернасці развіцця ўсходнеславянскіх моў у іх узаемасувязі, паказвае агульныя рысы і тлумачыць спецыфічныя асаблівасці і адрозненні паміж беларускай, рускай і ўкраінскай мовамі.

Праграма прадмета “Параўнальная граматыка ўсходнеславянскіх моў” дапаможа студэнтам сістэматызаваць набытыя веды пры вывучэнні ўсіх іншых лінгвістычных дысцыплін, навучыць будучых настаўнікаў заўважаць, кваліфікаваць і выпраўляць памылкі вучняў, у тым ліку абумоўленыя станам і праблемамі білінгвізму ў краіне.

Асноўныя мэты выкладання дысцыпліны:

- пашырыць уяўленне пра асноўныя заканамернасці развіцця моў і іх узаемасувязі;
- сфарміраваць устаноўкі на практычнае ўкараненне атрыманых студэнтамі ведаў у іх будучай прафесійнай дзейнасці і іншых сферах сацыяльнай актыўнасці;
- развіць і ўдасканаліць філалагічнае мысленне студэнта;
- выхаваць любоў і павагу да мастацкага слова, духоўнай і інтэлектуальнай спадчыны беларускага народа, пачуццё нацыянальнай самапавагі і самаідэнтыфікацыі.

Задачи вывучэння дысцыпліны:

- сфарміраваць у студэнтаў уяўленне пра агульныя фанетычныя, граматычныя і лексічныя рысы беларускай, рускай і ўкраінскай моў;
- паказаць навучэнцам спецыфічныя асаблівасці ўсходнеславянскіх моў і іх месца сярод іншых моў славянскай групы;
- раскрыць студэнтам прычыны ўзнікнення і пашырэння адрозненняў паміж беларускай, рускай і ўкраінскай мовамі;
- садзейнічаць падрыхтоўцы высокаадукаваных, творчых і крытычна думачых спецыялістаў, здольных практычна выкарыстоўваць набытыя веды і паспяхова вырашаць усе складаныя моўна-сацыяльныя праблемы функцыянавання беларускай мовы ва ўмовах дзяржаўнага білінгвізму.

У выніку вывучэння дысцыпліны студэнт павінен

ведаць:

- ролю мовы і маўлення ў працэсе сацыяльных зносін;
- месца і ролю беларускай мовы ў славянскай і еўрапейскай супольнасці народаў і моў;
- функцыі беларускай мовы як асноватворнага кампанента нацыянальнай культуры;
- сістэму агульных фанетычных, граматычных і лексічных асаблівасцей усходнеславянскіх моў;
- спецыфічныя рысы беларускай, рускай і ўкраінскай моў, прычыны ўзнікнення гэтых адрозненняў;
- навуковую і даведачную літаратуру па дадзенай галіне мовазнаўчай навукі;

умець:

- адбіраць, аналізаваць і сістэматызаваць моўныя факты;
- праводзіць лінгвістычныя назіранні, рабіць абагульненні і вывады;
- заўважаць, кваліфікаваць і выпраўляць памылкі вучняў;
- самастойна раскрываць прычыны ўзнікнення і пашырэння адрозненняў паміж беларускай, рускай і ўкраінскай мовамі;
- граматычна карыстацца вуснай і пісьмовай мовай.

3. Структура зместу вучэбнай дысцыпліны

Вывучэнне дысцыпліны “Параўнальная граматыка ўсходнеславянскіх моў” разлічана на 45 вучэбных гадзіны, з якіх 30 – аўдыторныя; прыкладнае размеркаванне па відах заняткаў уключае 16 лекцыйных і 14 практычных гадзін.

У аснову структуравання зместу вучэбнага матэрыялу дадзенай дысцыпліны пакладзены прынцып тэматычнага падыходу, які прадугледжвае падзел вучэбнага матэрыялу на адносна самастойныя раздзелы (тэмы).

Па кожнай вучэбнай тэме ў адпаведнасці з яе мэтамі і задачамі па фарміраванні і развіцці ў студэнтаў канкрэтных кампетэнцый выкладчык (кафедра) праектуе і рэалізуе канкрэтныя педагагічныя тэхналогіі.

Найбольш перспектыўныя і эфектыўныя сучасныя інавацыйныя адукацыйныя сістэмы і тэхналогіі наступныя: вучэбна-метадычны комплекс, варыятыўныя мадэлі кіруемай самастойнай работы студэнтаў, блочна-модульная, модульна-рэйтынговая і крэдытная сістэмы, інфармацыйныя тэхналогіі, метадыкі актыўнага навучання.

Структура зместу вучэбнай дысцыпліны ўключае ўводзіны і вучэбныя раздзелы (тэмы).

4. Метады навучання

Найбольш эфектыўнымі педагогічнымі методыкамі і тэхналогіямі, што садзейнічаюць уключэнню студэнтаў у пошук і кіраванне ведамі, набыццю вопыту самастойнага вырашэння разнастайных задач, з'яўляюцца:

- тэхналогія вучэбна-даследчай дзейнасці;
- тэхналогія праблемна-модульнага навучання;
- праектныя тэхналогіі;
- камунікатыўныя тэхналогіі і інш.

Для кіравання вучэбным працэсам і арганізацыі кантрольна-ацэначнай дзейнасці педагогам рэкамендуецца выкарыстоўваць рэйтынгавыя, крэдытна-модульныя сістэмы ацэнкі вучэбнай і даследчай дзейнасці студэнтаў, варыятыўныя мадэлі кіруемай самастойнай працы, вучэбна-метадычныя комплексы.

З мэтай фарміравання сучасных сацыяльна-асобасных і сацыяльна-прафесійных кампетэнцый выпускнікоў ВНУ ў практыку правядзення семінарскіх і практычных заняткаў мэтазгодна ўкараняць методыкі актыўнага навучання і дыскусійныя формы.

5. Арганізацыя самастойнай работы студэнтаў

Самастойная работа студэнтаў арганізуецца дэканатамі, кафедрамі, выкладчыкамі ВНУ ў адпаведнасці з Палажэннем аб самастойнай працы студэнтаў.

Кіруемая самастойная работа студэнтаў прадугледжвае выкананне кантрольных прац, падрыхтоўку вусных паведамленняў і пісьмовых рэфератаў па вызначанай тэматыцы, знаёмства з навуковай, навукова-папулярнай, хрэстаматыйнай літаратурай, рэфераванне і анатаванне прафесійна арыентаваных тэкстаў і інш.

6. Дыягностыка сацыяльна-асобасных кампетэнцый студэнта

Адукацыйным стандартам вышэйшай адукацыі першай ступені сацыяльна-гуманітарных дысцыплін вызначаецца наступная працэдура дыягностыкі сацыяльна-асобасных кампетэнцый студэнтаў.

1. Патрабаванні да ажыццяўлення дыягностыкі:

- вызначэнне аб'екта дыягностыкі;
- выяўленне ўзроўню вучэбных дасягненняў студэнта пры дапамозе крытэрыяльна-арыентаваных тэстаў і іншых сродкаў дыягностыкі;
- карэкціраванне ўзроўню вучэбных дасягненняў студэнта ў адпаведнасці з патрабаваннямі стандарта;
- ацэнка вынікаў дыягностыкі вучэбных дасягненняў студэнта ў адпаведнасці з патрабаваннямі стандарта (па шкале адзнак).

2. Шкала адзнак:

- ацэнка вучэбных дасягненняў студэнта на экзаменах па дысцыплінах сацыяльна-гуманітарнага цыкла праводзіцца па дзесяцібальнай шкале (1, 2...9, 10);

– ацэнка вучэбных дасягненняў студэнтаў, якая вызначаецца паэтапна па канкрэтных тэмах вучэбнай дысцыпліны і ажыццяўляецца кафедрай у адпаведнасці з выбранай ВНУ шкалай адзнак.

3. Крытэрыі адзнак

Для ацэнкі вучэбных дасягненняў студэнтаў прымяняюцца крытэрыі, зацверджаныя Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь.

4. Дыягнастычны інструментарый

Для дыягностыкі кампетэнцый, выяўлення вучэбных дасягненняў студэнтаў на прамежкавым і выніковым этапах (залік, экзамен) рэкамендуецца выкарыстоўваць тэсты і тэставыя заданні, рознаўзроўневыя кантрольныя заданні; залік; экзамен.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

Установа адукацыі
“Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”

ЗАЦВЯРДЖАЮ

Рэктар установы адукацыі

“Беларускі дзяржаўны педагагічны
універсітэт імя Максіма Танка”

_____ П.Дз. Кухарчык

Рэгістрацыйны № ТД-_____/ баз.

ПАРАЎНАЛЬНАЯ ГРАМАТЫКА ЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ МОЎ

Вучэбная праграма па спецыяльнасцях:

1 – 02 03 01 Беларуская мова і літаратура;

1 – 02 03 03 Беларуская мова і літаратура. Дадатковая спецыяльнасць;

1 – 02 03 05 Беларуская мова і літаратура. Журналістыка

СКЛАДАЛЬНІКІ:

Дз.В. Дзятко, дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства ўстановы адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагогічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”, кандыдат філалагічных навук;

А.І. Лаўрэнаў, выкладчык кафедры беларускага мовазнаўства ўстановы адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагогічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”;

П.А. Міхайлаў, загадчык кафедры беларускага мовазнаўства ўстановы адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагогічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”, кандыдат філалагічных навук, дацэнт;

Н.У. Чайка, дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства ўстановы адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагогічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”, кандыдат філалагічных навук, дацэнт

РЭЦЭНЗЕНТЫ:

А.М. Булыка, галоўны навуковы супрацоўнік дзяржаўнай навуковай установы “Інстытут мовы і літаратура імя Якуба Коласа і Янкі Купалы” НАН Беларусі, доктар філалагічных навук, прафесар;

А.А. Гіруцкі, загадчык кафедры тэорыі і гісторыі мовы ўстановы адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагогічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”, доктар філалагічных навук, прафесар

РЭКАМЕНДАВАНА ДА ЗАЦВЯРДЖЭННЯ Ў ЯКАСЦІ ТЫПАВОЙ:

Кафедрай беларускага мовазнаўства ўстановы адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагогічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”

(пратакол № ____ ад _____ 2008 г.)

Навукова-метадычным саветам установы адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагогічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”

(пратакол № ____ ад _____ 2008 г.)

Адказны за выпуск: П.А. Міхайлаў

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Вучэбная праграма па дысцыпліне “Параўнальная граматыка ўсходнеславянскіх моў” прызначана для рэалізацыі на першай ступені вышэйшай адукацыі ў межах цыкла спецыяльных дысцыплін.

У вучэбнай праграме ўлічаны наступныя патрабаванні адукацыйнага стандарта:

1. Агульныя патрабаванні да фарміравання сацыяльна-асобасных

кампетэнцый выпускніка

Асноўнымі мэтамі навучання студэнтаў у ВНУ з’яўляюцца падрыхтоўка высокапрафесійных спецыялістаў у адпаведнай галіне народнай гаспадаркі і фарміраванне сацыяльна-асобасных кампетэнцый.

Агульныя патрабаванні да фарміравання сацыяльна-асобасных кампетэнцый выпускніка вызначаюцца наступнымі прынцыпамі:

– прынцып **гуманізацыі** як прыярытэтны прынцып адукацыі, што забяспечвае асобасна-арыентаваны характар адукацыйнага працэсу і творчую самарэалізацыю выпускніка;

– прынцып **фундаменталізацыі**, які садзейнічае арыентацыі зместу дысцыплін сацыяльна-гуманітарнага цыкла на выяўленне сутнасных асноў і сувязей паміж разнастайнымі працэсамі навакольнага свету, прыродазнаўчымі і гуманітарнымі ведамі;

– прынцып **кампетэнтнасці**, што накіраваны на ўзмацненне практычнай арыентаванасці вучэбнага працэсу, павышэнне ролі самастойнай работы студэнтаў і фарміраванне ў выпускнікоў здольнасці дзейнічаць самастойна ў зменлівых жыццёвых сітуацыях;

– прынцып **сацыяльна-асобаснай падрыхтоўкі**, які забяспечвае фарміраванне ў студэнтаў кампетэнтнасці, заснаванай на набытых ведах і сфарміраваных ўменнях з улікам інтарэсаў, патрэб і магчымасцей навучэнцаў;

– прынцып **міждысцыплінарнасці і інтэграцыі** адукацыі, рэалізацыя якога забяспечвае цэласнасць засваення гуманітарных ведаў і іх узаема сувязь з будучай прафесійнай дзейнасцю выпускніка.

У адпаведнасці з названымі мэтамі і прынцыпамі сацыяльна-гуманітарнай падрыхтоўкі выпускнік вышэйшай навучальнай установы пры падрыхтоўцы па адукацыйнай праграме першай ступені (спецыяліст) павінен набыць наступныя **сацыяльна-асобасныя кампетэнцыі**:

- культурна-вартаснай і асобаснай арыентацыі;
- грамадзянскасці і патрыятызму;
- сацыяльнага ўзаемадзеяння;
- камунікацыі;
- захавання і ўмацавання здароўя;
- самаўдасканалення.

Выпускнік у працэсе сацыяльна-гуманітарнай падрыхтоўкі павінен развіць і ўдасканаліць наступныя **метапрадметныя кампетэнцыі**:

- валоданне метадамі сістэмнага і параўнальнага аналізу;
- сфарміраванасць крытычнага мыслення;
- уменне працаваць у калектыве;
- валоданне навыкамі праектавання і прагназавання;
- сфарміраванасць самастойнасці, адказнасці, арганізаванасці, мэтанакіраванасці і матывацыйна-каштоўнаснай арыентацыі;
- здольнасць вучыцца, пастаянна павышаць кваліфікацыю.

2. Мэты і задачы дысцыпліны

“Параўнальная граматыка ўсходнеславянскіх моў”

“Параўнальная граматыка ўсходнеславянскіх моў” – дысцыпліна, якая раскрывае асноўныя заканамернасці развіцця ўсходнеславянскіх моў у іх узаемасувязі, паказвае агульныя рысы і тлумачыць спецыфічныя асаблівасці і адрозненні паміж беларускай, рускай і ўкраінскай мовамі.

Праграма прадмета “Параўнальная граматыка ўсходнеславянскіх моў” дапаможа студэнтам сістэматызаваць набытыя веды пры вывучэнні ўсіх іншых лінгвістычных дысцыплін, навучыць будучых настаўнікаў заўважаць, кваліфікаваць і выпраўляць памылкі вучняў, у тым ліку абумоўленыя станам і праблемамі білінгвізму ў краіне.

Асноўныя мэты выкладання дысцыпліны:

- пашырыць уяўленне пра асноўныя заканамернасці развіцця моў і іх узаемасувязі;
- сфарміраваць устаноўкі на практычнае ўкараненне атрыманых студэнтамі ведаў у іх будучай прафесійнай дзейнасці і іншых сферах сацыяльнай актыўнасці;
- развіць і ўдасканаліць філалагічнае мысленне студэнта;
- выхаваць любоў і павагу да мастацкага слова, духоўнай і інтэлектуальнай спадчыны беларускага народа, пачуццё нацыянальнай самапавагі і самаідэнтыфікацыі.

Задачи вывучэння дысцыпліны:

- сфарміраваць у студэнтаў уяўленне пра агульныя фанетычныя, граматычныя і лексічныя рысы беларускай, рускай і ўкраінскай моў;
- паказаць навучэнцам спецыфічныя асаблівасці ўсходнеславянскіх моў і іх месца сярод іншых моў славянскай групы;
- раскрыць студэнтам прычыны ўзнікнення і пашырэння адрозненняў паміж беларускай, рускай і ўкраінскай мовамі;
- садзейнічаць падрыхтоўцы высокаадукаваных, творчых і крытычна думачых спецыялістаў, здольных практычна выкарыстоўваць набытыя веды і паспяхова вырашаць усе складаныя моўна-сацыяльныя праблемы функцыянавання беларускай мовы ва ўмовах дзяржаўнага білінгвізму.

У выніку вывучэння дысцыпліны студэнт павінен

ведаць:

- ролю мовы і маўлення ў працэсе сацыяльных зносін;
- месца і ролю беларускай мовы ў славянскай і еўрапейскай супольнасці народаў і моў;
- функцыі беларускай мовы як асноватворнага кампанента нацыянальнай культуры;
- сістэму агульных фанетычных, граматычных і лексічных асаблівасцей усходнеславянскіх моў;
- спецыфічныя рысы беларускай, рускай і ўкраінскай моў, прычыны ўзнікнення гэтых адрозненняў;
- навуковую і даведачную літаратуру па дадзенай галіне мовазнаўчай навукі;

умець:

- адбіраць, аналізаваць і сістэматызаваць моўныя факты;
- праводзіць лінгвістычныя назіранні, рабіць абагульненні і вывады;
- заўважаць, кваліфікаваць і выпраўляць памылкі вучняў;
- самастойна раскрываць прычыны ўзнікнення і пашырэння адрозненняў паміж беларускай, рускай і ўкраінскай мовамі;
- граматычна карыстацца вуснай і пісьмовай мовай.

3. Структура зместу вучэбнай дысцыпліны

Вывучэнне дысцыпліны “Параўнальная граматыка ўсходнеславянскіх моў” разлічана на 45 вучэбных гадзіны, з якіх 30 – аўдыторныя; прыкладнае размеркаванне па відах заняткаў уключае 16 лекцыйных і 14 практычных гадзін.

У аснову структуравання зместу вучэбнага матэрыялу дадзенай дысцыпліны пакладзены прынцып тэматычнага падыходу, які прадугледжвае падзел вучэбнага матэрыялу на адносна самастойныя раздзелы (тэмы).

Па кожнай вучэбнай тэме ў адпаведнасці з яе мэтамі і задачамі па фарміраванні і развіцці ў студэнтаў канкрэтных кампетэнцый выкладчык (кафедра) праектуе і рэалізуе канкрэтныя педагагічныя тэхналогіі.

Найбольш перспектыўныя і эфектыўныя сучасныя інавацыйныя адукацыйныя сістэмы і тэхналогіі наступныя: вучэбна-метадычны комплекс, варыятыўныя мадэлі кіруемай самастойнай работы студэнтаў, блочна-модульная, модульна-рэйтынговая і крэдытная сістэмы, інфармацыйныя тэхналогіі, метадыкі актыўнага навучання.

Структура зместу вучэбнай дысцыпліны ўключае ўводзіны і вучэбныя раздзелы (тэмы).

4. Метады навучання

Найбольш эфектыўнымі педагогічнымі методыкамі і тэхналогіямі, што садзейнічаюць уключэнню студэнтаў у пошук і кіраванне ведамі, набыццю вопыту самастойнага вырашэння разнастайных задач, з'яўляюцца:

- тэхналогія вучэбна-даследчай дзейнасці;
- тэхналогія праблемна-модульнага навучання;
- праектныя тэхналогіі;
- камунікатыўныя тэхналогіі і інш.

Для кіравання вучэбным працэсам і арганізацыі кантрольна-ацэначнай дзейнасці педагогам рэкамендуецца выкарыстоўваць рэйтынгавыя, крэдытна-модульныя сістэмы ацэнкі вучэбнай і даследчай дзейнасці студэнтаў, варыятыўныя мадэлі кіруемай самастойнай працы, вучэбна-метадычныя комплексы.

З мэтай фарміравання сучасных сацыяльна-асобасных і сацыяльна-прафесійных кампетэнцый выпускнікоў ВНУ ў практыку правядзення семінарскіх і практычных заняткаў мэтазгодна ўкараняць методыкі актыўнага навучання і дыскусійныя формы.

5. Арганізацыя самастойнай работы студэнтаў

Самастойная работа студэнтаў арганізуецца дэканатамі, кафедрамі, выкладчыкамі ВНУ ў адпаведнасці з Палажэннем аб самастойнай працы студэнтаў.

Кіруемая самастойная работа студэнтаў прадугледжвае выкананне кантрольных прац, падрыхтоўку вусных паведамленняў і пісьмовых рэфератаў па вызначанай тэматыцы, знаёмства з навуковай, навукова-папулярнай, хрэстаматыйнай літаратурай, рэфераванне і анатаванне прафесійна арыентаваных тэкстаў і інш.

6. Дыягностыка сацыяльна-асобасных кампетэнцый студэнта

Адукацыйным стандартам вышэйшай адукацыі першай ступені сацыяльна-гуманітарных дысцыплін вызначаецца наступная працэдура дыягностыкі сацыяльна-асобасных кампетэнцый студэнтаў.

1. Патрабаванні да ажыццяўлення дыягностыкі:

- вызначэнне аб'екта дыягностыкі;
- выяўленне ўзроўню вучэбных дасягненняў студэнта пры дапамозе крытэрыяльна-арыентаваных тэстаў і іншых сродкаў дыягностыкі;
- карэкціраванне ўзроўню вучэбных дасягненняў студэнта ў адпаведнасці з патрабаваннямі стандарта;
- ацэнка вынікаў дыягностыкі вучэбных дасягненняў студэнта ў адпаведнасці з патрабаваннямі стандарта (па шкале адзнак).

2. Шкала адзнак:

- ацэнка вучэбных дасягненняў студэнта на экзаменах па дысцыплінах сацыяльна-гуманітарнага цыкла праводзіцца па дзесяцібальнай шкале (1, 2...9, 10);

– ацэнка вучэбных дасягненняў студэнтаў, якая вызначаецца паэтапна па канкрэтных тэмах вучэбнай дысцыпліны і ажыццяўляецца кафедрай у адпаведнасці з выбранай ВНУ шкалай адзнак.

3. Крытэрыі адзнак

Для ацэнкі вучэбных дасягненняў студэнтаў прымяняюцца крытэрыі, зацверджаныя Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь.

4. Дыягнастычны інструментарый

Для дыягностыкі кампетэнцый, выяўлення вучэбных дасягненняў студэнтаў на прамежкавым і выніковым этапах (залік, экзамен) рэкамендуецца выкарыстоўваць тэсты і тэставыя заданні, рознаўзроўневыя кантрольныя заданні; залік; экзамен.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

ПРЫКЛАДНЫ ТЭМАТЫЧНЫ ПЛАН

№ тэмы	Назвы тэм	Усяго аўдыторных гадзін	Колькасць аўдыторных гадзін	
			Лекцыі	Практычныя заняткі
1.	Уводзіны	2	2	
2.	Фанетыка і фаналогія	6	4	2
3.	Арфаэпія. Арфаграфія. Графіка	2	2	
4.	Марфалогія	13	5	8
4.1.	Назоўнік	4	2	2
4.2.	Прыметнік	1	1	
4.3.	Лічэбнік	1		1
4.4.	Займеннік	1		1
4.5.	Дзеяслоў	3	2	1
4.6.	Дзеепрыметнік. Дзеепрыслоўе	1		1
4.7.	Прыслоўе	1		1
4.8.	Службовыя часціны мовы. Выклічнік. Гукаперайманні. Прэдыкатывы. Мадальныя словы	1		1
5.	Сінтаксіс	3	2	1
5.1.	Словазлучэнне	1	1	
5.2.	Просты сказ	1	1	
5.3.	Складаны сказ	1		1
6.	Лексікалогія. Фразеалогія	3	1	2
7.	Лексікаграфія	1		1
Усяго:		30	16	14

ЗМЕСТ ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЫ

1. Уводзіны. Прадмет, змест і задачы параўнальнай граматыкі ўсходнеславянскіх моў. Аб'ект і крыніцы параўнальнай граматыкі. Сувязь параўнальнай граматыкі з іншымі лінгвістычнымі дысцыплінамі. Адукацыйна-тэарэтычнае і практычнае значэнне прадмета "Параўнальная граматыка ўсходнеславянскіх моў".

Параўнальна-гістарычны метады ў мовазнаўстве. Дасягненні ўсходнеславянскай кампаратывістыкі.

Індаеўрапейская моўная сям'я. Фанетычныя і граматычныя асаблівасці індаеўрапейскай прамовы. Перыяды ў гісторыі развіцця праславянскай мовы. Фанетычныя і граматычныя асаблівасці праславянскай мовы. Экстралінгвістычныя і лінгвістычныя фактары распаду праславянскай мовы і фарміравання агульнаўсходнеславянскай мовы. Агульнаўсходнеславянская мова, асноўныя гіпотэзы і прычыны яе ўзнікнення, спецыфічныя асаблівасці. Дыялектны падзел агульнаўсходнеславянскай мовы. Усходнеславянскія мовы (беларуская, руская, украінская), іх месца сярод індаеўрапейскіх.

2. Фанетыка і фаналогія. Агульная характарыстыка фанетычнай сістэмы агульнаславянскай мовы. Спецыфічныя асаблівасці гукавой сістэмы мовы ўсходніх славян у параўнанні з агульнаславянскай і стараславянскай. Фанетычныя змяненні дапісьмовага і пісьмовага перыядаў.

Фанетычная сістэма сучасных усходнеславянскіх моў. Параўнальная характарыстыка сістэмы вакалізму. Параўнальная характарыстыка сістэмы кансанантызму. Мадэлі пазіцыйных і гістарычных чаргаванняў зычных і галосных фанем ва ўсходнеславянскіх мовах. Фанетычныя рысы, агульныя для беларускай, рускай і ўкраінскай моў. Спецыфічныя фанетычныя асаблівасці беларускай мовы ў параўнанні з рускай і ўкраінскай.

Склад і націск у сучасных усходнеславянскіх мовах. Прынцыпы фанетычнай транскрыпцыі.

3. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія. Арфаэпічныя нормы ў сучасных усходнеславянскіх мовах. Асаблівасці вымаўлення галосных (націскных і ненаціскных). Вымаўленне зычных. Вымаўленне спалучэнняў галосных. Вымаўленне спалучэнняў зычных.

3 гісторыі графікі ўсходнеславянскіх моў. Параўнальная характарыстыка ўсходнеславянскіх алфавітаў. Літары, агульныя для беларускага, рускага і ўкраінскага алфавітаў. Літары, уласцівыя толькі беларускаму, толькі рускаму і толькі ўкраінскаму алфавітам. Апостраф у беларускай і ўкраінскай графіцы.

Суадносіны паміж фанетычным і марфалагічным прынцыпамі ў беларускай, рускай і ўкраінскай арфаграфіі. Традыцыйныя напісанні ў сучасных усходнеславянскіх мовах. Рэформы беларускага, рускага і ўкраінскага правапісу.

4. Марфалогія. Гістарычная агульнасць марфалагічнай сістэмы ўсходнеславянскіх моў. Спосабы выражэння граматычных значэнняў у беларускай, рускай і ўкраінскай мовах. Спецыфіка часцін мовы як лексічна-граматычных класаў слоў у сучасных усходнеславянскіх мовах.

4.1. Назоўнік. Катэгорыя роду. Разыходжанні ў родзе агульных для беларускай, рускай і ўкраінскай моў назоўнікаў. Катэгорыя ліку. Разыходжанні ў формах ліку агульных для беларускай, рускай і ўкраінскай моў назоўнікаў. Рэшткі парнага ліку ў сучасных усходнеславянскіх мовах. Катэгорыя склону. Лёс клічнага склону ва ўсходнеславянскіх мовах. Тыпы скланення назоўнікаў у беларускай, рускай і ўкраінскай мовах. Тыпы асноў назоўнікаў у сучасных усходнеславянскіх мовах. Параўнальная характарыстыка склонавых канчаткаў назоўнікаў першага, другога і трэцяга скланенняў адзіночнага і множнага ліку. Рознаскланяльныя назоўнікі. Словаўтварэнне назоўнікаў.

4.2. Прыметнік. Якасныя, адносныя і прыналежныя прыметнікі. Поўныя і кароткія формы прыметнікаў, іх марфалагічныя прыкметы і сінтаксічныя функцыі ва ўсходнеславянскіх мовах. Ступені параўнання прыметнікаў, іх утварэнне і асаблівасці ўжывання ў беларускай, рускай і ўкраінскай мовах. Параўнальная характарыстыка склонавых канчаткаў прыметнікаў усіх разрадаў. Асаблівасці словаўтварэння прыметнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах. Формы суб'ектыўнай ацэнкі прыметнікаў.

4.3. Лічэбнік. Граматычныя асаблівасці лічэбнікаў у сучасных усходнеславянскіх мовах. Сінтаксічная сувязь лічэбнікаў з назоўнікамі ў беларускай, рускай і ўкраінскай мовах. Зборныя лічэбнікі і спецыфіка іх спалучэння з назоўнікамі ва ўсходнеславянскіх мовах. Скланенне лічэбнікаў. Рэшткі былых родавых формаў лічэбнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах. Асаблівасці словаўтварэння лічэбнікаў.

4.4. Займеннік. Разрады займеннікаў паводле значэння ў сучасных усходнеславянскіх мовах. Параўнальная характарыстыка склонавых формаў займеннікаў усіх разрадаў.

4.5. Дзеяслоў. Параўнальная характарыстыка граматычных катэгорый і формаў дзеяслова ва ўсходнеславянскіх мовах. Інфінітыў. Спрагальныя формы. Зваротныя дзеясловы. Стан дзеяслова. Закончанае і незакончанае трыванне дзеяслова. Лад дзеяслова. Утварэнне формаў зааганага ладу ва ўсходнеславянскіх мовах. Час дзеяслова. Формы цяперашняга часу. Утварэнне формаў прошлага часу. Форма складанага прошлага часу ў беларускай і ўкраінскай мовах. Формы будучага часу. Змяненне дзеясловаў па асобах і ліках. Асаблівасці спражэння нетэматычных дзеясловаў. Рознаспрагальныя дзеясловы. Асаблівасці словаўтварэння дзеясловаў.

4.6. Дзеепрыметнік. Дзеепрыслоўе. Спецыфічныя асаблівасці ўтварэння дзеепрыметнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах. Асаблівасці ўжывання дзеепрыметнікаў у беларускай, рускай і ўкраінскай мовах. Поўная і кароткая формы дзеепрыметнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах. Асаблівасці перакладу дзеепрыметнікаў.

Дзеепрыслоўе. Утварэнне і ўжыванне дзеепрыслоўяў ва ўсходнеславянскіх мовах. Асаблівасці перакладу дзеепрыслоўяў.

4.7. Прыслоўе. Агульная характарыстыка прыслоўяў беларускай, рускай і ўкраінскай мовы. Паходжанне прыслоўяў. Ступені параўнання якасных прыслоўяў ва ўсходнеславянскіх мовах.

4.8. Службовыя часціны мовы. Выклічнік. Гукаперайманні. Прэдыкатывы. Мадальныя словы. Прыназоўнік. Агульная характарыстыка прыназоўнікаў. Паходжанне прыназоўнікаў. Сінанамічнасць і варыянтнасць прыназоўнікаў. Спецыфіка ўжывання прыназоўнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах.

Злучнік. Агульная характарыстыка злучнікаў. Паходжанне злучнікаў.

Часціца. Разрады часціц. Паходжанне часціц. Функцыі часціц ва ўсходнеславянскіх мовах.

Выклічнік. Разрады выклічнікаў. Паходжанне выклічнікаў. Функцыі выклічнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах.

Гукаперайманні. Агульная характарыстыка гукаперайманняў. Роля гукаперайманняў у маўленні.

Прэдыкатывы. Агульная характарыстыка прэдыкатываў. Асаблівасці перакладу прэдыкатываў.

Мадальныя словы. Разрады мадальных слоў паводле значэння. Сінтаксічная функцыя мадальных слоў. Ужыванне мадальных слоў у сучасным беларускім, рускім і ўкраінскім маўленні.

5. Лексікаграфія. 3 гісторыі ўсходнеславянскай лексікаграфіі. Слоўнікі беларускай, рускай і ўкраінскай моў. Перакладныя ўсходнеславянскія слоўнікі і іх характарыстыка.

ЛІТАРАТУРА

Асноўная

Абабурка, М.В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў: вучэб. дапам. / М.В.Абабурка. – Мінск: Вышэйшая школа, 1992. – 224 с.

Бордович, А.М. Сопоставительный курс русского и белорусского языков: учеб. пособие / А.М.Бордович, А.А.Гируцкий, Л.В.Чернышова. – Минск: Універсітэцкае, 1999. – 223 с.

Гурскі, М.І. Параўнальная граматыка рускай і беларускай моў: фанетыка і марфалогія: падручнік. – 2-е выд., выпр. / М.І.Гурскі; пад рэд. М.Г.Булахавы. – Мінск: Вышэйшая школа, 1972. – 264 с.

Сопоставительный анализ восточнославянских языков: учеб. пособие / А.А.Лукашанец [и др.]; под ред. А.А.Лукашанца, А.М.Мезенко. – Минск: ИВЦ Минфина, 2005. – 228 с.

Трофимович, Т.Г. Сравнительно-историческая грамматика русского и белорусского языков: курс лекций / Т.Г.Трофимович. – Минск: Изд-во БГПУ, 2006. – 179 с.

Дадатковая

Анічэнка, У.В. Марфалогія ўсходнеславянскіх моў: назоўнік, дзеяслоў, прыслоўе / У.В.Анічэнка. – Мінск: Вышэйшая школа, 1973. – 128 с.

Бернштейн, С.Б. Сравнительная грамматика славянских языков / С.Б.Бернштейн. – 2-е изд. – М.: Изд-во МГУ, 2005. – 352 с.

Брицин М.Я., Жовтобрюх М.А., Майборода А.В. Порівняльна граматика української і російської мов. – Київ: Вища шк., 1978. – 272 с.

Булахов, М.Г. Славянские языки: происхождение, история, современное состояние / М.Г.Булахов. – Минск: Изд-во БГПУ, 2001. – 225 с.

Булыка, А.М. Гістарычная марфалогія беларускай мовы / А.М.Булыка, А.І.Жураўскі, І.І.Крамко. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979. – 328 с.

Гамкрелидзе, Т.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкции и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры: в 3 т. / Т.В.Гамкрелидзе, Вяч.Вс.Иванов. – Благовещенск: БГК им. И.А.Бодуэна де Куртенэ, 1998.

Гісторыя беларускай мовы (гістарычная граматыка беларускай мовы): вучэб.-метад. комплекс / склад. С.М.Струкава. – Наваполацк: Выд-ва ПДУ, 2005. – 156 с.

Граматыка беларускай мовы: у 2 т. / рэд. К.К.Атраховіч, М.Г.Булахаў. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1962 – 1966.

Иванов, В.В. Историческая грамматика русского языка: учебник / В.В.Иванов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1990. – 400 с.

Карский, Е.Ф. Белорусы: в 3 т. / Е.Ф.Карский. – Минск: Беларуская Энцыклапедыя, 2006 – 2008.

Карский, Е.Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам / Е.Ф.Карский. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 712с.

Козырев, И.С. Очерки по сравнительно-исторической лексикологии русского и белорусского языков / И.С.Козырев. – Орёл, 1970. – 236 с.

Кондрашов, И.А. Славянские языки / И.А.Кондрашов. – 2-е изд. – М.: Учпедгиз, 1962. – 216 с.

Ломтев, Т.П. Сравнительно-историческая грамматика восточнославянских языков / Т.П.Ломтев. – М.: Высш.шк., 1961. – 324 с.

Лявончанка, Д.А. Зборнік задач і практыкаванняў па параўнальнай граматыцы рускай і беларускай моў / Д.А.Лявончанка. – Мінск, 1962. – 160 с.

Мейе, А. Общеславянский язык / А.Мейе; общ. ред. С.Б.Бернштейна. – М.: Прогресс, 2001. – 500 с.

Очерки по сравнительной грамматике восточнославянских языков / Одесский гос. ун-т им. И.И.Мечникова; редкол.: Н.И.Букатеви́ч [и др.]; Н.И.Букатеви́ч [и др.]. – Одесса, 1958. – 391 с.

Поржезинский, В.К. Сравнительная грамматика славянских языков / В.К.Поржезинский. – 2-е изд. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 136 с.

Савченко, А.Н. Сравнительная грамматика индоевропейских языков / А.Н.Савченко. – 2-е изд. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 416 с.

Сопоставительное описание русского и белорусского языков: морфология / А.Н.Булыко [и др.]; под ред. А.Н.Булыко. – Минск: Навука і тэхніка, 1990. – 336 с.

Трофимович, К.К. Практикум з порівняльної граматики слов'янських мов: фонетика: учбов. посібник / К.К.Трофимович; відпов. ред. М.Й.Онишкевич. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1960. – 227 с.

Филин, Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. – Л.: Наука, 1972. – 656 с.

Шахматов, А.А. Очерк древнейшего периода истории русского языка / А.А.Шахматов. – М.: Индрик, 2002. – 424 с.

Широкова, А.В. Сопоставительная типология разноструктурных языков (фонетика, морфология) / А.В.Широкова. – М.: Добросвет, 2000. – 200 с.

Янкоўскі, Ф.М. Гістарычная граматыка беларускай мовы / Ф.М.Янкоўскі. – 2-е выд., выпр. і дап. – Мінск: Выш.шк., 1983. – 271 с.

Установа адукацыі
“Беларускі дзяржаўны педагогічны ўніверсітэт імя Максіма
Танка”

“Зацвярджаю”

Прарэктар па вучэбнай рабоце

_____ Ю.А. Быкадораў

“   ” _____ 2008 г.

Рэгістрацыйны № УД ____/ р.

ПАРАЎНАЛЬНАЯ ГРАМАТЫКА ЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ
МОЎ

Вучэбная праграма для спецыяльнасцей

1 – 02 03 01 Беларуская мова і літаратура;

1 – 02 03 03 Беларуская мова і літаратура. Дадатковая спецыяльнасць;

1 – 02 03 05 Беларуская мова і літаратура. Журналістыка

Факультэт беларускай філалогіі і культуры

—

Кафедра беларускага мовазнаўства

Курс 5

Семестр 10

—

Лекцыі 16 гадзін

Практычныя заняткі 12 гадзін + 2 КСР

Залік 10

семестр

Усяго аўдыторных гадзін па дысцыпліне 30

Усяго гадзін па дысцыпліне 45

Складальнікі:

Форма атрымання вышэйшай

адукацыі

Міхайлаў П.А.

дзённая, завочная

Дзятко Дз.В.

Лаўрэнаў А.І.

Чайка Н.У.

2008 г.

Тлумачальная запіска

“Параўнальная граматыка ўсходнеславянскіх моў” – дысцыпліна, якая раскрывае асноўныя заканамернасці развіцця ўсходнеславянскіх моў у іх узаемасувязі, паказвае агульныя рысы і тлумачыць спецыфічныя асаблівасці і адрозненні паміж беларускай, рускай і ўкраінскай мовамі.

Праграма прадмета “Параўнальная граматыка ўсходнеславянскіх моў” дапаможа студэнтам сістэматызаваць набытыя веды пры вывучэнні ўсіх іншых лінгвістычных дысцыплін, навучыць будучых настаўнікаў заўважаць, кваліфікаваць і выпраўляць памылкі вучняў, у тым ліку абумоўленыя станам і праблемамі білінгвізму ў краіне.

Асноўныя мэты выкладання дысцыпліны:

- развіць і ўдасканаліць філалагічнае мысленне студэнта;
- пашырыць уяўленне пра асноўныя заканамернасці развіцця моў і іх узаемасувязі;
- сфарміраваць устаноўкі на практычнае ўкараненне атрыманых студэнтамі ведаў у іх будучай прафесійнай дзейнасці і іншых сферах сацыяльнай актыўнасці;
- выхаваць любоў і павагу да мастацкага слова, духоўнай і інтэлектуальнай спадчыны беларускага народа, пачуццё нацыянальнай самапавагі і самаідэнтыфікацыі.

Задачы вывучэння дысцыпліны:

- сфарміраваць у студэнтаў уяўленне пра агульныя фанетычныя, граматычныя і лексічныя рысы беларускай, рускай і ўкраінскай моў;
- паказаць навучэнцам спецыфічныя асаблівасці ўсходнеславянскіх моў і іх месца сярод іншых моў славянскай групы;
- раскрыць студэнтам прычыны ўзнікнення і пашырэння адрозненняў паміж беларускай, рускай і ўкраінскай мовамі;
- садзейнічаць падрыхтоўцы высокаадукаваных, творчых і крытычна думачых спецыялістаў, здольных практычна выкарыстоўваць набытыя веды і паспяхова вырашаць усе складаныя моўна-сацыяльныя праблемы функцыянавання беларускай мовы ва ўмовах дзяржаўнага білінгвізму.

У выніку вывучэння дысцыпліны студэнт павінен

ведаць:

- ролю мовы і маўлення ў працэсе сацыяльных зносін;
- месца і ролю беларускай мовы ў славянскай і еўрапейскай супольнасці народаў і моў;
- функцыі беларускай мовы як асноватворнага кампанента нацыянальнай культуры;
- сістэму агульных фанетычных, граматычных і лексічных асаблівасцей усходнеславянскіх моў;
- спецыфічныя рысы беларускай, рускай і ўкраінскай моў, прычыны ўзнікнення гэтых адрозненняў;
- навуковую і даведачную літаратуру па дадзенай галіне мовазнаўчай навукі;

умець:

- адбіраць, аналізаваць і сістэматызаваць моўныя факты;
- праводзіць лінгвістычныя назіранні, рабіць абагульненні і вывады;
- заўважаць, кваліфікаваць і выпраўляць памылкі вучняў;
- самастойна раскрываць прычыны ўзнікнення і пашырэння адрозненняў паміж беларускай, рускай і ўкраінскай мовамі;
- граматычна карыстацца вуснай і пісьмовай мовай.

У адпаведнасці з мэтай і задачамі курс складаецца з наступных раздзелаў: “Уводзіны”, “Фразеалогія”, “Лексікаграфія”, “Фанетыка і фаналогія”, “Арфаэпія”, “Графіка”, “Арфаграфія”, “Марфалогія”.

На завочнай форме атрымання вышэйшай адукацыі колькасць аўдыторных заняткаў наступная: лекцыі – 4 гадзіны, практычныя – 6 гадзін, самастойная праца – 20 гадзін.

Змест вучэбнага матэрыялу

1. Уводзіны. Прадмет, змест і задачы параўнальнай граматыкі ўсходнеславянскіх моў. Аб'ект і крыніцы параўнальнай граматыкі. Сувязь параўнальнай граматыкі з іншымі лінгвістычнымі дысцыплінамі. Адукацыйна-тэарэтычнае і практычнае значэнне прадмета “Параўнальная граматыка ўсходнеславянскіх моў”.

Параўнальна-гістарычны метады ў мовазнаўстве. Дасягненні ўсходнеславянскай кампаратывістыкі.

Індаеўрапейская моўная сям'я. Фанетычныя і граматычныя асаблівасці індаеўрапейскай прамовы. Перыяды ў гісторыі развіцця праславянскай мовы. Фанетычныя і граматычныя асаблівасці праславянскай мовы. Экстралінгвістычныя і лінгвістычныя фактары распаду праславянскай мовы і фарміравання агульнаўсходнеславянскай мовы. Агульнаўсходнеславянская мова, асноўныя гіпотэзы і прычыны яе ўзнікнення, спецыфічныя асаблівасці. Дыялектны падзел агульнаўсходнеславянскай мовы. Усходнеславянскія мовы (беларуская, руская, украінская), іх месца сярод індаеўрапейскіх.

2. Фанетыка і фаналогія. Агульная характарыстыка фанетычнай сістэмы агульнаславянскай мовы. Спецыфічныя асаблівасці гукавой сістэмы мовы ўсходніх славян у параўнанні з агульнаславянскай і стараславянскай. Фанетычныя змяненні дапісьмовага і пісьмовага перыядаў.

Фанетычная сістэма сучасных усходнеславянскіх моў. Параўнальная характарыстыка сістэмы вакалізму. Параўнальная характарыстыка сістэмы кансанантызму. Мадэлі пазіцыйных і гістарычных чаргаванняў зычных і галосных фанем ва ўсходнеславянскіх мовах. Фанетычныя рысы, агульныя для беларускай, рускай і ўкраінскай моў. Спецыфічныя фанетычныя асаблівасці беларускай мовы ў параўнанні з рускай і ўкраінскай.

Склад і націск у сучасных усходнеславянскіх мовах. Прынцыпы фанетычнай транскрыпцыі.

3. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія. Арфаэпічныя нормы ў сучасных усходнеславянскіх мовах. Асаблівасці вымаўлення галосных (націскных і ненаціскных). Вымаўленне зычных. Вымаўленне спалучэнняў галосных. Вымаўленне спалучэнняў зычных.

3 гісторыі графікі ўсходнеславянскіх моў. Параўнальная характарыстыка ўсходнеславянскіх алфавітаў. Літары, агульныя для беларускага, рускага і ўкраінскага алфавітаў. Літары, уласцівыя толькі беларускаму, толькі рускаму і толькі ўкраінскаму алфавітам. Апостраф у беларускай і ўкраінскай графіцы.

Суадносіны паміж фанетычным і марфалагічным прынцыпамі ў беларускай, рускай і ўкраінскай арфаграфіі. Традыцыйныя напісанні ў сучасных усходнеславянскіх мовах. Рэформы беларускага, рускага і ўкраінскага правапісу.

4. Марфалогія. Гістарычная агульнасць марфалагічнай сістэмы ўсходнеславянскіх моў. Спосабы выражэння граматычных значэнняў у

беларускай, рускай і ўкраінскай мовах. Спецыфіка часцін мовы як лексічна-граматычных класаў слоў у сучасных усходнеславянскіх мовах.

4.1. Назоўнік. Катэгорыя роду. Разыходжанні ў родзе агульных для беларускай, рускай і ўкраінскай моў назоўнікаў. Катэгорыя ліку. Разыходжанні ў формах ліку агульных для беларускай, рускай і ўкраінскай моў назоўнікаў. Рэшткі парнага ліку ў сучасных усходнеславянскіх мовах. Катэгорыя склону. Лёс клічнага склону ва ўсходнеславянскіх мовах. Тыпы скланення назоўнікаў у беларускай, рускай і ўкраінскай мовах. Тыпы асноў назоўнікаў у сучасных усходнеславянскіх мовах. Параўнальная характарыстыка склонавых канчаткаў назоўнікаў першага, другога і трэцяга скланенняў адзіночнага і множнага ліку. Рознаскланяльныя назоўнікі. Словаўтварэнне назоўнікаў.

4.2. Прыметнік. Якасныя, адносныя і прыналежныя прыметнікі. Поўныя і кароткія формы прыметнікаў, іх марфалагічныя прыкметы і сінтаксічныя функцыі ва ўсходнеславянскіх мовах. Ступені параўнання прыметнікаў, іх утварэнне і асаблівасці ўжывання ў беларускай, рускай і ўкраінскай мовах. Параўнальная характарыстыка склонавых канчаткаў прыметнікаў усіх разрадаў. Асаблівасці словаўтварэння прыметнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах. Формы суб'ектыўнай ацэнкі прыметнікаў.

4.3. Лічэбнік. Граматычныя асаблівасці лічэбнікаў у сучасных усходнеславянскіх мовах. Сінтаксічная сувязь лічэбнікаў з назоўнікамі ў беларускай, рускай і ўкраінскай мовах. Зборныя лічэбнікі і спецыфіка іх спалучэння з назоўнікамі ва ўсходнеславянскіх мовах. Скланенне лічэбнікаў. Рэшткі былых родавых формаў лічэбнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах. Асаблівасці словаўтварэння лічэбнікаў.

4.4. Займеннік. Разрады займеннікаў паводле значэння ў сучасных усходнеславянскіх мовах. Параўнальная характарыстыка склонавых формаў займеннікаў усіх разрадаў.

4.5. Дзеяслоў. Параўнальная характарыстыка граматычных катэгорый і формаў дзеяслова ва ўсходнеславянскіх мовах. Інфінітыў. Спрагальныя формы. Зваротныя дзеясловы. Стан дзеяслова. Закончанае і незакончанае трыванне дзеяслова. Лад дзеяслова. Утварэнне формаў загоднага ладу ва ўсходнеславянскіх мовах. Час дзеяслова. Формы цяперашняга часу. Утварэнне формаў прошлага часу. Форма складанага прошлага часу ў беларускай і ўкраінскай мовах. Формы будучага часу. Змяненне дзеясловаў па асобах і ліках. Асаблівасці спражэння нетэматычных дзеясловаў. Рознаспрагальныя дзеясловы. Асаблівасці словаўтварэння дзеясловаў.

4.6. Дзеепрыметнік. Спецыфічныя асаблівасці ўтварэння дзеепрыметнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах. Асаблівасці ўжывання дзеепрыметнікаў у беларускай, рускай і ўкраінскай мовах. Поўная і кароткая формы дзеепрыметнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах. Асаблівасці перакладу дзеепрыметнікаў.

4.7. Дзеепрыслоўе. Утварэнне і ўжыванне дзеепрыслоўяў ва ўсходнеславянскіх мовах. Асаблівасці перакладу дзеепрыслоўяў.

4.8. Прыслоўе. Агульная характарыстыка прыслоўяў беларускай, рускай і ўкраінскай мовы. Паходжанне прыслоўяў. Ступені параўнання якасных прыслоўяў ва ўсходнеславянскіх мовах.

4.9. Службовыя часціны мовы. Выклічнік. Гукаперайманні. Прыназоўнік. Агульная характарыстыка прыназоўнікаў. Паходжанне прыназоўнікаў. Сінанамічнасць і варыянтнасць прыназоўнікаў. Спецыфіка ўжывання прыназоўнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах.

Злучнік. Агульная характарыстыка злучнікаў. Паходжанне злучнікаў.

Часціца. Разрады часціц. Паходжанне часціц. Функцыі часціц ва ўсходнеславянскіх мовах.

Выклічнік. Разрады выклічнікаў. Паходжанне выклічнікаў. Функцыі выклічнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах.

Гукаперайманні. Агульная характарыстыка гукаперайманняў. Роля гукаперайманняў у маўленні.

4.10. Прэдыкатывы. Мадальныя словы. Прэдыкатывы. Агульная характарыстыка прэдыкатываў. Асаблівасці перакладу прэдыкатываў.

Мадальныя словы. Разрады мадальных слоў паводле значэння. Сінтаксічная функцыя мадальных слоў. Ужыванне мадальных слоў у сучасным беларускім, рускім і ўкраінскім маўленні.

5. Сінтаксіс. Агульнасць сінтаксічнай будовы ўсходнеславянскіх моў. Спосабы выражэння сінтаксічных адносін у беларускай, рускай і ўкраінскай мовах. Сінтаксічныя адрозненні ва ўсходнеславянскіх мовах.

5.1. Словазлучэнне. Беспрыназоўнікавыя і прыназоўнікавыя словазлучэнні ва ўсходнеславянскіх мовах.

5.2. Просты сказ. Класіфікацыя простых сказаў. Выражэнне дзейніка і выказніка ва ўсходнеславянскіх мовах. Выражэнне даданых членаў сказа. Асаблівасці выражэння зваротка. Асаблівасці перакладу простых сказаў.

5.3. Складаны сказ. Класіфікацыя складаных сказаў. Асаблівасці будовы складаных сказаў ва ўсходнеславянскіх мовах. Спосабы перадачы чужога маўлення ў беларускай, рускай і ўкраінскай мовах. Асаблівасці перакладу складаных сказаў.

6. Лексікалогія. Фразеалогія. Індаеўрапейская лексіка ва ўсходнеславянскіх мовах. Агульнаславянская лексіка ў беларускай і ўкраінскай мовах. Уласнабеларуская, уласнаруская і ўласнаўкраінская лексіка. Стараславянізмы ва ўсходнеславянскіх мовах. Усходнеславянскія лексічныя запазычанні ў беларускай, рускай і ўкраінскай мовах. Словы іншамоўнага паходжання, інтэрнацыяналізмы і іх засваенне (семантычнае, фанетычнае, марфалагічнае) усходнеславянскімі мовамі.

Лексіка актыўная і пасіўная, агульнаўжывальная і абмежаванага ўжытку, нейтральная і стылістычна афарбаваная. Асаблівасці ўжывання розных пластоў лексікі ва ўсходнеславянскіх мовах.

Фразеалогія беларускай, рускай і ўкраінскай моў. Паходжанне фразеалагізмаў. Фразеалагізмы, агульныя для ўсходнеславянскіх моў.

Уласнабеларускія, уласнарускія і ўласнаўкраінскія фразеалагізмы. Пераклад фразеалагізмаў. Фразеалагічныя калькі. Неабходнасць барацьбы супраць штучных калек і літаральных перакладаў фразеалагізмаў.

7. Лексікаграфія. 3 гісторыі ўсходнеславянскай лексікаграфіі. Слоўнікі беларускай, рускай і ўкраінскай моў. Перакладныя ўсходнеславянскія слоўнікі і іх характарыстыка.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

**Вучэбна-метадычная карта дысцыпліны
(дзённая форма атрымання вышэйшай адукацыі)**

№ п/п	Назва раздзела, тэмы, заняткаў; пералік вывучаемых пытанняў	Колькасць аўдыторных гадзін			Матэрыяльнае забеспячэнне заняткаў (наглядныя і метадычныя дапаможнікі)	Літаратура	Формы кантролю
		лекцыйныя	практычныя	КСР			
1	2	3	4	5	6	7	8
ПАРАЎНАЛЬНАЯ ГРАМАТЫКА ЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ МОЎ (30 г.)		16	12	2			
1.	Уводзіны (2 г.)	2					
1.1.	<i>Уводзіны</i> 1. Прадмет, змест і задачы параўнальнай граматыкі ўсходнеславянскіх моў. 2. Аб'ект і крыніцы параўнальнай граматыкі. 3. Сувязь параўнальнай граматыкі з іншымі лінгвістычнымі дысцыплінамі. Адукацыйна-тэарэтычнае і практычнае значэнне прадмета “Параўнальная граматыка ўсходнеславянскіх моў”. 4. Параўнальна-гістарычны метады у мовазнаўстве. Дасягненні ўсходнеславянскай кампаратывістыкі.	1			Вучэбныя дапаможнікі	1, 2, 3, 4, 5	

1.2.	<p>Індаеўрапейская моўная сям’я</p> <p>1. Фанетычныя і граматычныя асаблівасці індаеўрапейскай прамовы.</p> <p>2. Перыяды ў гісторыі развіцця праславянскай мовы.</p> <p>3. Фанетычныя і граматычныя асаблівасці праславянскай мовы. Экстралінгвістычныя і лінгвістычныя фактары распаду праславянскай мовы і фарміравання агульнаўсходнеславянскай мовы.</p> <p>4. Агульнаўсходнеславянская мова, асноўныя гіпотэзы і прычыны яе ўзнікнення, спецыфічныя асаблівасці. Дыялектны падзел агульнаўсходнеславянскай мовы. Усходнеславянскія мовы (беларуская, руская, украінская), іх месца сярод індаеўрапейскіх.</p>	1			Схема “Індаеўрапейская моўная сям’я”	3, 5	
2.	Фанетыка і фаналогія (6 г.)	4	2				
2.1.	<p>Агульная характарыстыка фанетычнай сістэмы агульнаславянскай мовы</p> <p>1. Спецыфічныя асаблівасці гукавой сістэмы мовы ўсходніх славян у параўнанні з агульнаславянскай і стараславянскай.</p> <p>2. Фанетычныя змяненні дапісьмовага і пісьмовага перыядаў.</p>	2			Вучэбныя дапаможнікі	2, 3, 5	
2.2.	<p>Фанетычная сістэма сучасных усходнеславянскіх моў.</p> <p>1. Параўнальная характарыстыка сістэмы вакалізму.</p> <p>2. Параўнальная характарыстыка сістэмы</p>	2			Вучэбныя дапаможнікі, схема “Мадэлі пазіцыйных і гістарычных	2, 3, 5	

	<p>кансанантызму.</p> <p>3. Мадэлі пазіцыйных і гістарычных чаргаванняў зычных і галосных фанем ва ўсходнеславянскіх мовах.</p> <p>4. Фанетычныя рысы, агульныя для беларускай, рускай і ўкраінскай моў.</p> <p>5. Спецыфічныя фанетычныя асаблівасці беларускай мовы ў параўнанні з рускай і ўкраінскай.</p> <p>6. Склад і націск у сучасных усходнеславянскіх мовах.</p> <p>7. Прынцыпы фанетычнай транскрыпцыі.</p>				<p>чаргаванняў зычных і галосных фанем ва ўсходнеславянскіх мовах”</p>		
2.3.	<p>Фанетычная сістэма сучасных усходнеславянскіх моў.</p> <p>1. Параўнальная характарыстыка сістэмы вакалізму.</p> <p>2. Параўнальная характарыстыка сістэмы кансанантызму.</p> <p>3. Мадэлі пазіцыйных і гістарычных чаргаванняў зычных і галосных фанем ва ўсходнеславянскіх мовах.</p> <p>4. Фанетычныя рысы, агульныя для беларускай, рускай і ўкраінскай моў.</p> <p>5. Спецыфічныя фанетычныя асаблівасці беларускай мовы ў параўнанні з рускай і ўкраінскай.</p> <p>6. Склад і націск у сучасных усходнеславянскіх мовах.</p> <p>7. Прынцыпы фанетычнай транскрыпцыі.</p>		2		<p>Вучэбныя дапаможнікі, “Мадэлі пазіцыйных і гістарычных чаргаванняў зычных і галосных фанем ва ўсходнеславянскіх мовах”</p>	2, 3, 5	<p>Індывідуальнае і фронтальнае апытванне</p>

3.	Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія (2 г.)	2					
3.1.	<p><i>Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія</i></p> <p>1. Арфаэпічныя нормы ў сучасных усходнеславянскіх мовах. Асаблівасці вымаўлення галосных (націскных і ненаціскных). Вымаўленне зычных. Вымаўленне спалучэнняў галосных. Вымаўленне спалучэнняў зычных.</p> <p>2. 3 гісторыі графікі ўсходнеславянскіх моў. Параўнальная характарыстыка ўсходнеславянскіх алфавітаў. Літары, агульныя для беларускага, рускага і ўкраінскага алфавітаў. Літары, уласцівыя толькі беларускаму, толькі рускаму і толькі ўкраінскаму алфавітам. Апостраф у беларускай і ўкраінскай графіцы.</p> <p>3. Суадносіны паміж фанетычным і марфалагічным прынцыпамі ў беларускай, рускай і ўкраінскай арфаграфіі. Традыцыйныя напісанні ў сучасных усходнеславянскіх мовах. Рэформы беларускага, рускага і ўкраінскага правапісу.</p>	2			Вучэбныя дапаможнікі, аўдыёзапісы	2, 3, 4	
4.	Марфалогія (13 г.)	5	8				
4.1.	<p>Гістарычная агульнасць марфалагічнай сістэмы ўсходнеславянскіх моў.</p> <p><i>Назоўнік</i></p> <p>1. Катэгорыя роду. Разыходжанні ў родзе агульных для беларускай, рускай і ўкраінскай моў назоўнікаў.</p> <p>2. Катэгорыя ліку. Разыходжанні ў формах ліку агульных для беларускай, рускай і ўкраінскай моў</p>	2			Вучэбныя дапаможнікі, “Тыпы скланення назоўнікаў у беларускай, рускай і ўкраінскай	1, 2, 3, 4, 5	

	<p>назоўнікаў. Рэшткі парнага ліку ў сучасных усходнеславянскіх мовах.</p> <p>3. Катэгорыя склону. Лёс клічнага склону ва ўсходнеславянскіх мовах.</p> <p>4. Тыпы скланення назоўнікаў у беларускай, рускай і ўкраінскай мовах. Тыпы асноў назоўнікаў у сучасных усходнеславянскіх мовах. Параўнальная характарыстыка склонавых канчаткаў назоўнікаў першага, другога і трэцяга скланенняў адзіночнага і множнага ліку. Рознаскланяльныя назоўнікі.</p> <p>5. Словаўтварэнне назоўнікаў.</p>				мовах”		
4.2.	<p><i>Назоўнік</i></p> <p>1. Катэгорыя роду. Разыходжанні ў родзе агульных для беларускай, рускай і ўкраінскай моў назоўнікаў.</p> <p>2. Катэгорыя ліку. Разыходжанні ў формах ліку агульных для беларускай, рускай і ўкраінскай моў назоўнікаў. Рэшткі парнага ліку ў сучасных усходнеславянскіх мовах.</p> <p>3. Катэгорыя склону. Лёс клічнага склону ва ўсходнеславянскіх мовах.</p> <p>4. Тыпы скланення назоўнікаў у беларускай, рускай і ўкраінскай мовах. Тыпы асноў назоўнікаў у сучасных усходнеславянскіх мовах. Параўнальная характарыстыка склонавых канчаткаў назоўнікаў першага, другога і трэцяга скланенняў адзіночнага і множнага ліку. Рознаскланяльныя назоўнікі.</p>		2		<p>Вучэбныя дапаможнікі, табліца “Тыпы скланення назоўнікаў у беларускай, рускай і ўкраінскай мовах”</p>	1, 2, 3, 4, 5	Калёквіум

	5. Словаўтварэнне назоўнікаў.						
4.3.	<p><i>Прыметнік</i></p> <p>1. Якасныя, адносныя і прыналежныя прыметнікі.</p> <p>2. Поўныя і кароткія формы прыметнікаў, іх марфалагічныя прыкметы і сінтаксічныя функцыі ва ўсходнеславянскіх мовах.</p> <p>3. Ступені параўнання прыметнікаў, іх утварэнне і асаблівасці ўжывання ў беларускай, рускай і ўкраінскай мовах.</p> <p>4. Параўнальная характарыстыка склонавых канчаткаў прыметнікаў усіх разрадаў.</p> <p>5. Асаблівасці словаўтварэння прыметнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах.</p> <p>6. Формы суб'ектыўнай ацэнкі прыметнікаў.</p>	1			Вучэбныя дапаможнікі	1, 2, 3, 4, 5	
4.4.	<p><i>Лічэбнік</i></p> <p>1. Граматычныя асаблівасці лічэбнікаў у сучасных усходнеславянскіх мовах.</p> <p>2. Сінтаксічная сувязь лічэбнікаў з назоўнікамі ў беларускай, рускай і ўкраінскай мовах.</p> <p>3. Зборныя лічэбнікі і спецыфіка іх спалучэння з назоўнікамі ва ўсходнеславянскіх мовах.</p> <p>4. Скланенне лічэбнікаў. Рэшткі былых родавых формаў лічэбнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах.</p> <p>5. Асаблівасці словаўтварэння лічэбнікаў.</p>		1		Вучэбныя дапаможнікі	1, 2, 3, 4, 5	Індывідуальнае і фронтальнае апытванне
4.5.	<p><i>Займеннік</i></p> <p>1. Разрады займеннікаў паводле значэння ў сучасных усходнеславянскіх мовах.</p>		1		Вучэбныя дапаможнікі	1, 2, 3, 4, 5	Індывідуальнае і фронтальнае апытванне

	2. Параўнальная характарыстыка склонавых формаў займеннікаў усіх разрадаў.						
4.6.	<i>Дзеяслоў</i> 1. Параўнальная характарыстыка граматычных катэгорый і формаў дзеяслова ва ўсходнеславянскіх мовах. 2. Інфінітыў. Спрагальныя формы. 3. Зваротныя дзеясловы. 4. Стан дзеяслова. 5. Закончанае і незакончанае трыванне дзеяслова. 6. Лад дзеяслова. Утварэнне формаў загаднага ладу ва ўсходнеславянскіх мовах.	2			Вучэбныя дапаможнікі	1, 2, 3, 4, 5	Індывідуальнае і фронтальнае апытванне
4.7.	<i>Дзеяслоў</i> 1. Час дзеяслова. Формы цяперашняга часу. Утварэнне формаў прошлага часу. Форма складанага прошлага часу ў беларускай і ўкраінскай мовах. Формы будучага часу. 2. Змяненне дзеясловаў па асобах і ліках. 3. Асаблівасці спражэння нетэматычных дзеясловаў. Рознаспрагальныя дзеясловы. 4. Асаблівасці словаўтварэння дзеясловаў.	1			Вучэбныя дапаможнікі	1, 2, 3, 4, 5	Індывідуальнае і фронтальнае апытванне
4.8.	<i>Дзеепрыметнік, дзеепрыслоўе</i> 1. Спецыфічныя асаблівасці ўтварэння дзеепрыметнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах. 2. Асаблівасці ўжывання дзеепрыметнікаў у беларускай, рускай і ўкраінскай мовах.	1			Вучэбныя дапаможнікі	1, 2, 3, 4, 5	Індывідуальнае і фронтальнае апытванне

	<p>3. Поўная і кароткая формы дзеепрыметнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах.</p> <p>4. Асаблівасці перакладу дзеепрыметнікаў.</p> <p>5. Утварэнне і ўжыванне дзеепрыслоўяў ва ўсходнеславянскіх мовах.</p> <p>6. Асаблівасці перакладу дзеепрыслоўяў.</p>						
4.9.	<p><i>Прыслоўе</i></p> <p>1. Агульная характарыстыка прыслоўяў беларускай, рускай і ўкраінскай мовы.</p> <p>2. Паходжанне прыслоўяў.</p> <p>3. Ступені параўнання якасных прыслоўяў ва ўсходнеславянскіх мовах.</p>		1		Вучэбныя дапаможнікі	1, 2, 3, 4, 5	Індывідуальнае і фронтальнае апытванне
4.10.	<p><i>Службовыя часціны мовы. Выклічнік. Гукаперайманні. Прэдыкатывы. Мадальныя словы</i></p> <p>1. Прыназоўнік. Агульная характарыстыка прыназоўнікаў. Паходжанне прыназоўнікаў. Сінанамічнасць і варыянтнасць прыназоўнікаў. Спецыфіка ўжывання прыназоўнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах.</p> <p>2. Злучнік. Агульная характарыстыка злучнікаў. Паходжанне злучнікаў.</p> <p>3. Часціца. Разрады часціц. Паходжанне часціц. Функцыі часціц ва ўсходнеславянскіх мовах.</p> <p>4. Выклічнік. Разрады выклічнікаў. Паходжанне выклічнікаў. Функцыі выклічнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах.</p> <p>5. Гукаперайманні. Агульная характарыстыка гукаперайманняў. Роля гукаперайманняў у</p>		1		Вучэбныя дапаможнікі	1, 2, 3, 4, 5	Індывідуальнае і фронтальнае апытванне

	<p>маўленні.</p> <p>6. Прэдыкатывы. Агульная характарыстыка прэдыкатываў. Асаблівасці перакладу прэдыкатываў.</p> <p>7. Мадальныя словы. Разрады мадальных слоў паводле значэння. Сінтаксічная функцыя мадальных слоў. Ужыванне мадальных слоў у сучасным беларускім, рускім і ўкраінскім маўленні.</p>						
5.	Сінтаксіс (3 г.)	2	1				
5.1.	<p>Агульнасць сінтаксічнай будовы ўсходнеславянскіх моў</p> <p>1. Спосабы выражэння сінтаксічных адносін у беларускай, рускай і ўкраінскай мовах.</p> <p>2. Сінтаксічныя адрозненні ва ўсходнеславянскіх мовах.</p> <p>3. Словазлучэнне Беспрыназоўнікавыя і прыназоўнікавыя словазлучэнні ва ўсходнеславянскіх мовах.</p>	1			Вучэбныя дапаможнікі	1, 2, 4	
5.2.	<p><i>Просты сказ</i></p> <p>1. Класіфікацыя простых сказаў.</p> <p>2. Выражэнне дзейніка і выказніка ва ўсходнеславянскіх мовах.</p> <p>3. Выражэнне даданых членаў сказа.</p> <p>4. Асаблівасці выражэння зваротка.</p> <p>5. Асаблівасці перакладу простых сказаў.</p>	1			Вучэбныя дапаможнікі	1, 2, 4	

5.3.	<p><i>Складаны сказ</i></p> <p>1. Класіфікацыя складаных сказаў.</p> <p>2. Асаблівасці будовы складаных сказаў ва ўсходнеславянскіх мовах.</p> <p>3. Спосабы перадачы чужога маўлення ў беларускай, рускай і ўкраінскай мовах.</p> <p>4. Асаблівасці перакладу складаных сказаў.</p>		1		Вучэбныя дапаможнікі	1, 2, 4	Індывідуальнае і фронтальнае апытванне
6.	Лексікалогія. Фразеалогія (3 г.)	1		2			
6.1.	<p><i>Лексікалогія</i></p> <p>1. Індаеўрапейская лексіка ва ўсходнеславянскіх мовах.</p> <p>2. Агульнаславянская лексіка ў беларускай і ўкраінскай мовах.</p> <p>3. Уласнабеларуская, уласнааруская і ўласнаўкраінская лексіка.</p> <p>4. Стараславянскія лексічныя запозычванні ў беларускай, рускай і ўкраінскай мовах.</p> <p>5. Словы іншамовнага паходжання, інтэрнацыяналізмы і іх засваенне (семантычнае, фанетычнае, марфалагічнае) усходнеславянскімі мовамі.</p> <p>6. Лексіка актыўная і пасіўная, агульнаўжывальная і абмежаванага ўжытку, нейтральная і стылістычна афарбаваная. Асаблівасці ўжывання розных пластоў лексікі ва ўсходнеславянскіх мовах.</p>	1			Вучэбныя дапаможнікі, слоўнікі	1, 2, 4	
6.2.	<p><i>Фразеалогія беларускай, рускай і ўкраінскай моў</i></p> <p>1. Паходжанне фразеалагізмаў. Фразеалагізмы,</p>			2	Вучэбныя дапаможнікі,	1, 2, 4	Даклад

	агульныя для ўсходнеславянскіх моў. Уласнабеларускія, уласнарускія і ўласнаўкраінскія фразеалагізмы. 2. Пераклад фразеалагізмаў. Фразеалагічныя калькі. Неабходнасць барацьбы супраць штучных калек і літаральных перакладаў фразеалагізмаў.				фразеаграфічныя выданні		
7.	Лексікаграфія (1 г.)		1				
7.1.	1. 3 гісторыі ўсходнеславянскай лексікаграфіі. 2. Слоўнікі беларускай, рускай і ўкраінскай моў. 3. Перакладныя ўсходнеславянскія слоўнікі і іх характарыстыка.		1		Вучэбныя дапаможнікі, лексікаграфічныя выданні	1, 2, 4	Рэфераты

**Вучэбна-метадычная карта дысцыпліны
(завочная форма атрымання вышэйшай адукацыі)**

№ п/п	Назва раздзела, тэмы, заняткаў; пералік вывучаемых пытанняў	Колькасць аўдыторных гадзін	Забеспячэнне заняткаў (нагляды і металы)	Літаратура	Формы кантролю
----------	--	-----------------------------------	---	------------	----------------

		лекцыйныя	практычныя	Самастойная праца студэнтаў			
1	2	3	4	5	6	7	8
ПАРАЎНАЛЬНАЯ ГРАМАТЫКА ЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ МОЎ (30 г.)		4	6	20			
1.	Уводзіны (2 г.)	2					
1.1.	<i>Уводзіны</i> 1. Прадмет, змест і задачы параўнальнай граматыкі ўсходнеславянскіх моў. 2. Аб'ект і крыніцы параўнальнай граматыкі. 3. Сувязь параўнальнай граматыкі з іншымі лінгвістычнымі дысцыплінамі. Адукацыйна-тэарэтычнае і практычнае значэнне прадмета “Параўнальная граматыка ўсходнеславянскіх моў”. 4. Параўнальна-гістарычны метады ў мовазнаўстве. Дасягненні ўсходнеславянскай кампаратывістыкі.	1			Вучэбныя дапаможнікі	1, 2, 3, 4, 5	

1.2.	<p>Індаеўрапейская моўная сям’я</p> <p>1. Фанетычныя і граматычныя асаблівасці індаеўрапейскай прамовы.</p> <p>2. Перыяды ў гісторыі развіцця праславянскай мовы.</p> <p>3. Фанетычныя і граматычныя асаблівасці праславянскай мовы. Экстралінгвістычныя і лінгвістычныя фактары распаду праславянскай мовы і фарміравання агульнаўсходнеславянскай мовы.</p> <p>4. Агульнаўсходнеславянская мова, асноўныя гіпотэзы і прычыны яе ўзнікнення, спецыфічныя асаблівасці. Дыялектны падзел агульнаўсходнеславянскай мовы. Усходнеславянскія мовы (беларуская, руская, украінская), іх месца сярод індаеўрапейскіх.</p>	1			Схема “Індаеўрапейская моўная сям’я”	3, 5	
2.	Фанетыка і фаналогія (4 г.)	2	2				
2.1.	<p>Агульная характарыстыка фанетычнай сістэмы агульнаславянскай мовы</p> <p>1. Спецыфічныя асаблівасці гукавой сістэмы мовы ўсходніх славян у параўнанні з агульнаславянскай і стараславянскай.</p> <p>2. Фанетычныя змяненні дапісьмовага і пісьмовага перыядаў.</p>	1			Вучэбныя дапаможнікі	2, 3, 5	
2.2.	<p>Фанетычная сістэма сучасных усходнеславянскіх моў.</p> <p>1. Параўнальная характарыстыка сістэмы вакалізму.</p> <p>2. Параўнальная характарыстыка сістэмы</p>	1			Вучэбныя дапаможнікі, схема “Мадэлі пазіцыйных і гістарычных	2, 3, 5	

	<p>кансанантызму.</p> <p>3. Мадэлі пазіцыйных і гістарычных чаргаванняў зычных і галосных фанем ва ўсходнеславянскіх мовах.</p> <p>4. Фанетычныя рысы, агульныя для беларускай, рускай і ўкраінскай моў.</p> <p>5. Спецыфічныя фанетычныя асаблівасці беларускай мовы ў параўнанні з рускай і ўкраінскай.</p> <p>6. Склад і націск у сучасных усходнеславянскіх мовах.</p> <p>7. Прынцыпы фанетычнай транскрыпцыі.</p>				<p>чаргаванняў зычных і галосных фанем ва ўсходнеславянскіх мовах”</p>		
2.3.	<p>Фанетычная сістэма сучасных усходнеславянскіх моў.</p> <p>1. Параўнальная характарыстыка сістэмы вакалізму.</p> <p>2. Параўнальная характарыстыка сістэмы кансанантызму.</p> <p>3. Мадэлі пазіцыйных і гістарычных чаргаванняў зычных і галосных фанем ва ўсходнеславянскіх мовах.</p> <p>4. Фанетычныя рысы, агульныя для беларускай, рускай і ўкраінскай моў.</p> <p>5. Спецыфічныя фанетычныя асаблівасці беларускай мовы ў параўнанні з рускай і ўкраінскай.</p> <p>6. Склад і націск у сучасных усходнеславянскіх мовах.</p> <p>7. Прынцыпы фанетычнай транскрыпцыі.</p>		2		<p>Вучэбныя дапаможнікі, “Мадэлі пазіцыйных і гістарычных чаргаванняў зычных і галосных фанем ва ўсходнеславянскіх мовах”</p>	2, 3, 5	<p>Індывідуальнае і фронтальнае апытванне</p>

3.	Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія (2 г.)			2			
3.1.	<p><i>Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія</i></p> <p>1. Арфаэпічныя нормы ў сучасных усходнеславянскіх мовах. Асаблівасці вымаўлення галосных (націскных і ненаціскных). Вымаўленне зычных. Вымаўленне спалучэнняў галосных. Вымаўленне спалучэнняў зычных.</p> <p>2. 3 гісторыі графікі ўсходнеславянскіх моў. Параўнальная характарыстыка ўсходнеславянскіх алфавітаў. Літары, агульныя для беларускага, рускага і ўкраінскага алфавітаў. Літары, уласцівыя толькі беларускаму, толькі рускаму і толькі ўкраінскаму алфавітам. Апостраф у беларускай і ўкраінскай графіцы.</p> <p>3. Суадносіны паміж фанетычным і марфалагічным прынцыпамі ў беларускай, рускай і ўкраінскай арфаграфіі. Традыцыйныя напісанні ў сучасных усходнеславянскіх мовах. Рэформы беларускага, рускага і ўкраінскага правапісу.</p>			2	Вучэбныя дапаможнікі, аўдыёзапісы	2, 3, 4	Канспект тэмы заняткаў
4.	Марфалогія (15 г.)		4	11			
4.1.	<p>Гістарычная агульнасць марфалагічнай сістэмы ўсходнеславянскіх моў.</p> <p><i>Назоўнік</i></p> <p>1. Катэгорыя роду. Разыходжанні ў родзе агульных для беларускай, рускай і ўкраінскай моў назоўнікаў.</p> <p>2. Катэгорыя ліку. Разыходжанні ў формах ліку агульных для беларускай, рускай і ўкраінскай моў</p>		2		Вучэбныя дапаможнікі, “Тыпы скланення назоўнікаў у беларускай, рускай і ўкраінскай	1, 2, 3, 4, 5	Індывідуальнае і фронтальнае апытванне

	<p>назоўнікаў. Рэшткі парнага ліку ў сучасных усходнеславянскіх мовах.</p> <p>3. Катэгорыя склону. Лёс клічнага склону ва ўсходнеславянскіх мовах.</p> <p>4. Тыпы скланення назоўнікаў у беларускай, рускай і ўкраінскай мовах. Тыпы асноў назоўнікаў у сучасных усходнеславянскіх мовах. Параўнальная характарыстыка склонавых канчаткаў назоўнікаў першага, другога і трэцяга скланенняў адзіночнага і множнага ліку. Рознаскланяльныя назоўнікі.</p> <p>5. Словаўтварэнне назоўнікаў.</p>				мовах”		
4.2.	<p><i>Назоўнік</i></p> <p>1. Катэгорыя роду. Разыходжанні ў родзе агульных для беларускай, рускай і ўкраінскай моў назоўнікаў.</p> <p>2. Катэгорыя ліку. Разыходжанні ў формах ліку агульных для беларускай, рускай і ўкраінскай моў назоўнікаў. Рэшткі парнага ліку ў сучасных усходнеславянскіх мовах.</p> <p>3. Катэгорыя склону. Лёс клічнага склону ва ўсходнеславянскіх мовах.</p> <p>4. Тыпы скланення назоўнікаў у беларускай, рускай і ўкраінскай мовах. Тыпы асноў назоўнікаў у сучасных усходнеславянскіх мовах. Параўнальная характарыстыка склонавых канчаткаў назоўнікаў першага, другога і трэцяга скланенняў адзіночнага і множнага ліку. Рознаскланяльныя назоўнікі.</p>			2	<p>Вучэбныя дапаможнікі, табліца “Тыпы скланення назоўнікаў у беларускай, рускай і ўкраінскай мовах”</p>	1, 2, 3, 4, 5	Калёквіум

	5. Словаўтварэнне назоўнікаў.						
4.3.	<p><i>Прыметнік</i></p> <p>1. Якасныя, адносныя і прыналежныя прыметнікі.</p> <p>2. Поўныя і кароткія формы прыметнікаў, іх марфалагічныя прыкметы і сінтаксічныя функцыі ва ўсходнеславянскіх мовах.</p> <p>3. Ступені параўнання прыметнікаў, іх утварэнне і асаблівасці ўжывання ў беларускай, рускай і ўкраінскай мовах.</p> <p>4. Параўнальная характарыстыка склонавых канчаткаў прыметнікаў усіх разрадаў.</p> <p>5. Асаблівасці словаўтварэння прыметнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах.</p> <p>6. Формы суб'ектыўнай ацэнкі прыметнікаў.</p>			2	Вучэбныя дапаможнікі	1, 2, 3, 4, 5	Канспект тэмы заняткаў
4.4.	<p><i>Лічэбнік</i></p> <p>1. Граматычныя асаблівасці лічэбнікаў у сучасных усходнеславянскіх мовах.</p> <p>2. Сінтаксічная сувязь лічэбнікаў з назоўнікамі ў беларускай, рускай і ўкраінскай мовах.</p> <p>3. Зборныя лічэбнікі і спецыфіка іх спалучэння з назоўнікамі ва ўсходнеславянскіх мовах.</p> <p>4. Скланенне лічэбнікаў. Рэшткі былых родавых формаў лічэбнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах.</p> <p>5. Асаблівасці словаўтварэння лічэбнікаў.</p>			2	Вучэбныя дапаможнікі	1, 2, 3, 4, 5	Канспект тэмы заняткаў
4.5.	<p><i>Займеннік</i></p> <p>1. Разрады займеннікаў паводле значэння ў сучасных усходнеславянскіх мовах.</p>			1	Вучэбныя дапаможнікі	1, 2, 3, 4, 5	Канспект тэмы заняткаў

	2. Параўнальная характарыстыка склонавых формаў займеннікаў усіх разрадаў.						
4.6.	<i>Дзеяслоў</i> 1. Параўнальная характарыстыка граматычных катэгорый і формаў дзеяслова ва ўсходнеславянскіх мовах. 2. Інфінітыў. Спрагальныя формы. 3. Зваротныя дзеясловы. 4. Стан дзеяслова. 5. Закончанае і незакончанае трыванне дзеяслова. 6. Лад дзеяслова. Утварэнне формаў загаднага ладу ва ўсходнеславянскіх мовах.		1		Вучэбныя дапаможнікі	1, 2, 3, 4, 5	Індывідуальнае і фронтальнае апытванне
4.7.	<i>Дзеяслоў</i> 1. Час дзеяслова. Формы цяперашняга часу. Утварэнне формаў прошлага часу. Форма складанага прошлага часу ў беларускай і ўкраінскай мовах. Формы будучага часу. 2. Змяненне дзеясловаў па асобах і ліках. 3. Асаблівасці спражэння нетэматычных дзеясловаў. Рознаспрагальныя дзеясловы. 4. Асаблівасці словаўтварэння дзеясловаў.		1		Вучэбныя дапаможнікі	1, 2, 3, 4, 5	Індывідуальнае і фронтальнае апытванне
4.8.	<i>Дзеепрыметнік, дзеепрыслоўе</i> 1. Спецыфічныя асаблівасці ўтварэння дзеепрыметнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах. 2. Асаблівасці ўжывання дзеепрыметнікаў у беларускай, рускай і ўкраінскай мовах. 3. Поўная і кароткая формы дзеепрыметнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах. 4. Асаблівасці перакладу дзеепрыметнікаў.			2	Вучэбныя дапаможнікі	1, 2, 3, 4, 5	Канспект тэмы заняткаў

	<p>5. Утварэнне і ўжыванне дзеепрыслоўяў ва ўсходнеславянскіх мовах.</p> <p>6. Асаблівасці перакладу дзеепрыслоўяў.</p>						
4.9.	<p><i>Прыслоўе</i></p> <p>1. Агульная характарыстыка прыслоўяў беларускай, рускай і ўкраінскай мовы.</p> <p>2. Паходжанне прыслоўяў.</p> <p>3. Ступені параўнання якасных прыслоўяў ва ўсходнеславянскіх мовах.</p>			1	Вучэбныя дапаможнікі	1, 2, 3, 4, 5	Канспект тэмы заняткаў
4.10.	<p><i>Службовыя часціны мовы. Выклічнік. Гукаперайманні</i></p> <p>1. Прыназоўнік. Агульная характарыстыка прыназоўнікаў. Паходжанне прыназоўнікаў. Сінанамічнасць і варыянтнасць прыназоўнікаў. Спецыфіка ўжывання прыназоўнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах.</p> <p>2. Злучнік. Агульная характарыстыка злучнікаў. Паходжанне злучнікаў.</p> <p>3. Часціца. Разрады часціц. Паходжанне часціц. Функцыі часціц ва ўсходнеславянскіх мовах.</p> <p>4. Выклічнік. Разрады выклічнікаў. Паходжанне выклічнікаў. Функцыі выклічнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах.</p> <p>5. Гукаперайманні. Агульная характарыстыка гукаперайманняў. Роля гукаперайманняў у маўленні.</p> <p>6. Прэдыкатывы. Агульная характарыстыка прэдыкатываў. Асаблівасці перакладу прэдыкатываў.</p>			1	Вучэбныя дапаможнікі	1, 2, 3, 4, 5	Канспект тэмы заняткаў

	7. Мадальныя словы. Разрады мадальных слоў паводле значэння. Сінтаксічная функцыя мадальных слоў. Ужыванне мадальных слоў у сучасным беларускім, рускім і ўкраінскім маўленні.						
5.	Сінтаксіс (3 г.)			3			
5.1.	Агульнасць сінтаксічнай будовы ўсходнеславянскіх моў 1. Спосабы выражэння сінтаксічных адносін у беларускай, рускай і ўкраінскай мовах. 2. Сінтаксічныя адрозненні ва ўсходнеславянскіх мовах. 3. Словазлучэнне Беспрыназоўнікавыя і прыназоўнікавыя словазлучэнні ва ўсходнеславянскіх мовах.			1	Вучэбныя дапаможнікі	1, 2, 4	Канспект тэмы заняткаў
5.2.	<i>Просты сказ</i> 1. Класіфікацыя простых сказаў. 2. Выражэнне дзейніка і выказніка ва ўсходнеславянскіх мовах. 3. Выражэнне дадanych членаў сказа. 4. Асаблівасці выражэння зваротка. 5. Асаблівасці перакладу простых сказаў.			1	Вучэбныя дапаможнікі	1, 2, 4	Канспект тэмы заняткаў
5.3.	<i>Складаны сказ</i> 1. Класіфікацыя складаных сказаў. 2. Асаблівасці будовы складаных сказаў ва ўсходнеславянскіх мовах. 3. Спосабы перадачы чужога маўлення ў беларускай, рускай і ўкраінскай мовах. 4. Асаблівасці перакладу складаных сказаў.			1	Вучэбныя дапаможнікі	1, 2, 4	Канспект тэмы заняткаў

6.	Лексікалогія. Фразеалогія (3 г.)			3			
6.1.	<p><i>Лексікалогія</i></p> <p>1. Індаеўрапейская лексіка ва ўсходнеславянскіх мовах.</p> <p>2. Агульнаславянская лексіка ў беларускай і ўкраінскай мовах.</p> <p>3. Уласнабеларуская, уласнаруская і ўласнаўкраінская лексіка.</p> <p>4. Стараславянскія і ўсходнеславянскія лексічныя запозычаныя ў беларускай, рускай і ўкраінскай мовах.</p> <p>5. Словы іншамовнага паходжання, інтэрнацыяналізмы і іх засваенне (семантычнае, фанетычнае, марфалагічнае) усходнеславянскімі мовамі.</p> <p>6. Лексіка актыўная і пасіўная, агульнаўжывальная і абмежаваная ўжываннем, нейтральная і стылістычная афарбаваная. Асаблівасці ўжывання розных пластоў лексікі ва ўсходнеславянскіх мовах.</p>			1	Вучэбныя дапаможнікі, слоўнікі	1, 2, 4	Канспект тэмы заняткаў
6.2.	<p><i>Фразеалогія беларускай, рускай і ўкраінскай моў</i></p> <p>1. Паходжанне фразеалагізмаў. Фразеалагізмы, агульныя для ўсходнеславянскіх моў. Уласнабеларускія, уласнарускія і ўласнаўкраінскія фразеалагізмы.</p> <p>2. Пераклад фразеалагізмаў. Фразеалагічныя калькі. Неабходнасць барацьбы супраць штучных калек і літаральных перакладаў фразеалагізмаў.</p>			2	Вучэбныя дапаможнікі, фразеаграфічныя выданні	1, 2, 4	Канспект тэмы заняткаў
7.	Лексікаграфія (1 г.)			1			
7.1.	1. 3 гісторыі ўсходнеславянскай лексікаграфіі.			1	Вучэбныя	1, 2, 4	Канспект тэмы

	2. Слоўнікі беларускай, рускай і ўкраінскай моў. 3. Перакладныя ўсходнеславянскія слоўнікі і іх характарыстыка.				дапаможнікі, лексікаграфічны выданні		заняткаў
--	--	--	--	--	--	--	----------

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

ЛІТАРАТУРА

1. Абабурка, М.В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў: вучэб. дапам. / М.В.Абабурка. – Мінск: Вышэйшая школа, 1992. – 224 с.
2. Бордович, А.М. Сопоставительный курс русского и белорусского языков: учеб. пособие / А.М.Бордович, А.А.Гируцкий, Л.В.Чернышова. – Минск: Універсітэцкае, 1999. – 223 с.
3. Гурскі, М.І. Параўнальная граматыка рускай і беларускай моў: фанетыка і марфалогія: падручнік. – 2-е выд., выпр. / М.І.Гурскі; пад рэд. М.Г.Булахава. – Мінск: Вышэйшая школа, 1972. – 264 с.
4. Сопоставительный анализ восточнославянских языков: учеб. пособие / А.А.Лукашанец [и др.]; под ред. А.А.Лукашанца, А.М.Мезенко. – Минск: ИВЦ Минфина, 2005. – 228 с.
5. Трофимович, Т.Г. Сравительно-историческая грамматика русского и белорусского языков: курс лекций / Т.Г.Трофимович. – Минск: Изд-во БГПУ, 2006. – 179 с.

Параўнальная граматыка ўсходнеславянскіх моў: аб'ект даследавання, задачы курса

План лекцыі:

1. Параўнальна-гістарычны метада.
2. Паняцці прамова і субстрат.

1. Пры параўнальна-гістарычным даследаванні неабходна даследаваць мовы роднасныя. Прынцып гістарычнасці заключаецца ў тым, што параўноўваюцца факты не сучасных моў, а факты прамой.

Неабходна адрозніваць мовы роднасныя і няроднасныя. Роднасныя мовы ўзыходзяць да адной крыніцы – *прамовы*. З індаеўрапейскай мовы ў выніку эвалюцыі ўзніклі сучасныя індаеўрапейскія мовы, якія маюць шмат агульнага ў каранях і фарматывах.

У працэсе развіцця моў узнікаюць *моўныя саюзы*. У іх могуць уваходзіць мовы як роднасныя, так і няроднасныя. *Балканскі моўны саюз* уваходзяць індаеўрапейскія мовы – навагрэчаская, албанская, румынская, балгарская, македонская... Кожная група моў ці асобная мова мае граматычныя, фанетычныя і лексічныя ізаглысы, структурнае падабенства. Аднак улічваюцца моўныя факты, узнікшыя пад уздзеяннем *субстрата*. Каўказскі індаеўрапейскі субстрат, існаванне гартаных зычных у асечінскай мове – роднасным іранскім не ўласціва, а няроднасным каўказскім – уласціва, кельцкі індаеўрапейскі субстрат – латынь распаўсюдзілася ў раманскія і англійскую мову.

У гісторыі праславянскіх моў субстрат істотнай ролі не адыгрываў. Праславянская мова не перажыла глыбокіх і карэнных змен, як прагерманская. Носьбіты праславянскай мовы былі індаеўрапейцамі. Аднак беларуская мова і польская мелі пэўны ўплыў балцкага субстрата. Калі мовы з'яўляюцца няроднаснымі, то яны маюць *тыпалагічныя* адрозненні.

Параўнальная граматыка ўсходнеславянскіх моў вырашае наступныя задачы:

- гісторыю праславянскай мовы і гісторыю агульнаславянскіх працэсаў і ўсходнеславянскіх;
- роднасныя адносіны праславянскай і іншых індаеўрапейскіх моў;
- даследаваць параўнальна-гістарычны метада, прынцыпы рэканструкцыі страчаных форм;
- даследаваць гісторыю ўсходнеславянскіх марфем і ўзнавіць іх старажытны прататып, таму прэярытэт маюць фанетычныя змены.

Субстрат – сукупнасць рыс моўнай сістэмы, якія не выводзяцца з унутраных законаў развіцця дадзенай мовы, якія ўзыходзяць да мовы, распаўсюджанай раней на гэтай тэрыторыі. Субстрат (у адрозненне ад двухмоўя) прадвызначае шырокае этнічнае змяшэнне і моўную асіміляцыю

прышэльцамі карэннага насельніцтва. Субстратам можа быць мова як роднасная, так і няроднасная і ахоплівае ўсе ўзроўні мовы.

Субстрат – сляды ўплыву колішняй роднай мовы ў мове-пераможцы (кельцкі субстрат у англійскай мове).

ПАРАЎНАЛЬНАЯ ГРАМАТЫКА СЛАВЯНСКІХ МОЎ

Параўнальная граматыка славянскіх моў – тып апісання вынікаў граматычнага даследавання славянскіх моў, у якім разглядаюцца рысы падабенства, абумоўленыя роднасцю гэтых моў, і асаблівасці, выкліканыя іх самастойным развіццём. Параўнальнае апісанне гукавой сістэмы і граматычнага ладу гэтых моў вядзецца або ў гістарычным (дыяхранічным) аспекце (параўнальна-гістарычныя граматыкі), або ў сінхранічным (параўнальна-супастаўляльныя граматыкі). Як частка параўнальнага мовазнаўства, дзе даследаванне моў вядзецца праз іх сістэмнае параўнанне з іншымі мовамі, параўнальныя граматыкі процістаяць апісальным, якія разглядаюць структуру асобнай мовы без сувязі з іншымі мовамі. Аб'ектам даследавання могуць быць дзве мовы і больш, у тым ліку і ўсе славянскія. Найбольш поўныя параўнальныя граматыкі славянскіх моў разглядаюць пытанні славянскай фанетыкі, марфалогіі, словаўтварэння і сінтаксісу. Пры параўнанні фанетычнай структуры, як правіла, разглядаюцца пытанні колькасці і якасці гукаў і фанем; у марфалогіі істотным з'яўляецца наяўнасць або адсутнасць у розных славянскіх мовах пэўных граматычных катэгорый, супастаўленне іх фармальных сродкаў і семантыкі, класаў скланення і спражэння. У параўнанні сістэм словаўтварэння цэнтральнае месца найчасцей займае параўнанне словаўтваральных сродкаў з фармальнага і семантычнага боку, а таксама з боку наяўнасці ці адсутнасці пэўных словаўтваральных тыпаў. Пры параўнальным вывучэнні сінтаксісу славянскіх моў важнымі з'яўляюцца пытанні колькасці і семантычных характарыстык тыпаў словазлучэнняў, а таксама структурных тыпаў сказаў. Першыя навуковыя працы па параўнальнай граматыцы звязаны з узнікненнем у канцы 18 – пачатку 19 ст. параўнальна-гістарычнага метаду ў мовазнаўстве. Ужо заснавальнік навукавай славістыкі Ё.Добраўскі працаваў у галіне параўнальнага вывучэння славянскіх моў. Хуткаму развіццю славістычнай кампаратывістыкі (ад лацінскага *comparativus* – параўнальны) спрыяла з'яўленне “Параўнальнай граматыкі славянскіх моў” Ф.Міклашыча (т. 1–4, 1852–74). У пачатку 20 ст. выйшла “Параўнальная славянская граматыка” (т. 1–2, 1906–08) чэх В.Вондрака, дзе, як і ў Ф.Міклашыча, разглядаліся асаблівасці фанетыкі, марфалогіі, словаўтварэння і сінтаксісу.

У ліку першых параўнальных усходнеславянскіх даследаванняў былі “Параўнальная граматыка славянскіх моў” (1914) В.К.Паржазінскага і “Уводзіны ў параўнальную граматыку славянскіх моў” (1914) А.М.Сялішчава, напісаныя як падручнікі для студэнтаў-філолагаў. Г.А.Ільінскі ў “Праславянскай граматыцы” (1916) паспрабаваў вызначыць пачатковыя фанетычныя і марфалагічныя працэсы эвалюцыі агульнаславянскай мовы.

Новым імпульсам для развіцця параўнальных даследаванняў у славістыцы стала выданне ў 1924 г. кнігі французскага даследчыка індаеўрапейскіх моў А.Мее “Агульнаславянская мова”. Гэта праца абумовіла ўстойлівую цікавасць заходнееўрапейскіх славістаў да праблем славянскай кампаратывістыкі. Паслядоўнік і вучань А.Мее – А.Ваян праз 26 гадоў пачаў выпуск пяцітомнай “Параўнальнай граматыкі славянскіх моў” (1950–77). Натуральна, што большасць параўнальных даследаванняў славянскіх моў праводзілася і праводзіцца славянскімі мовазнаўцамі. У 1938 г. выдадзена кніга славенца Р.Нахцігала “Славянскія мовы”, у якой аўтар разглядаў фанетыку і марфалогію праславянскай мовы пазнейшага перыяду, яе рэфлексы ў сучасных славянскіх мовах. Балгарскі вучоны І.Лекаў у 1940–60-я гады даследаваў агульныя рысы балгарскай і ўсходнеславянскіх моў, агульнасць і адрозненне іх граматычнага ладу, развіццё славянскіх фаналагічных сістэм. Укладам у праблему сталі даследаванні С.Б.Бернштэйна па гістарычнай фанетыцы, чаргаваннях і гісторыі іменных асноў славянскіх моў. Паводле М.І.Талстога, гэтыя працы застаюцца і зараз у нашай краіне асноўнай крыніцай звестак па праславянскай і агульнаславянскай гістарычнай фанетыцы, а даследаванне чаргаванняў – “адкрыццё ў кампаратыўнай славістыцы, якое пакуль што не мае прэцэдэнта”. Своеасаблівы дапаможнік, які спалучае параўнальную граматыку славянскіх моў і ўводзіны ў славянскую філалогію, стварыў чэшскі славіст К.Горалек. Акрамя разнастайных звестак па гісторыі славянскай кампаратывістыкі, у яго “Уводзінах у вывучэнне славянскіх моў” (1955) змешчана даволі падрабязная тагачасная бібліяграфія.

Цікавасць да параўнальнай марфалогіі аб’ядноўвае працы савецкіх лінгвістаў П.С.Кузняцова (“Нарысы па марфалогіі праславянскай мовы”. М., 1961) і Ц.П.Ломцева (“Параўнальна-гістарычная граматыка ўсходнеславянскіх моў: Марфалогія”. М., 1961). Польскі вучоны З.Штыбер у 1969–73 гг. стварыў навучальную параўнальную граматыку, дзе вельмі кампактна і дакладна на багатым гістарычным і дыялектным матэрыяле адлюстраваная сваё разуменне шляхоў развіцця славянскай фанетыкі і марфалогіі. У 1966 г. На Украіне пад рэдакцыяй А.С.Мельнічука выдадзены дапаможнік па параўнальна-гістарычным славянскім мовазнаўстве. Беларускі лінгвіст М.І.Гурскі напісаў “Параўнальную граматыку рускай і беларускай моў” (1972), дзе выкарыстаў матэрыял і ўкраінскай мовы. У Югаславіі ўбачыла свет “Славянская параўнальная граматыка” С.Ўшыча. У Тарту Б.М.Гаспараў і П.С.Сігалаў выдалі па гэтай тэме двухтомны дапаможнік для студэнтаў. У Маскве выйшаў пераклад кнігі Р.Башковіча “Асновы параўнальнай граматыкі славянскіх моў” (1984), у якой ёсць раздзелы па фанетыцы і словаўтварэнні.

Уклад у славянскую кампаратывістыку зрабілі і мовазнаўцы неславянскіх краін. У галіне параўнальнай фанетыкі славянскіх моў працавалі ў свой час Р.Якабсон (ЗША), В.Ф.Марэш (Аўстрыя), Г.У.Шавялёў (ЗША), нарвежскі лінгвіст К.Станг. Немец Г.Броер і фін Й.Мікала апублікавалі параўнальныя граматыкі славянскіх моў. Н.Ван-Дэйк выдаў у

Парыжы ў 1937 г. кнігу “Славянскія мовы: еднасць і адрозненне”. У ЗША у галіне славянскай кампаратывістыкі працуюць Г.Бірнбаўм, Х.Г.Лант і інш.

Адна з асноўных мэт стварэння параўнальных граматык – рэканструкцыя праславянскай мовы. Калі супастаўленне славянскіх моў з іншымі індаеўрапейскімі мовамі дазваляе гаварыць пра факты праславянскай мовы ранняга перыяду, то ўласна славянскія параўнанні даюць звесткі пра больш позні стан агульнаславянскай мовы. Акрамя таго, параўнальнае вывучэнне славянскіх моў мае вялікую каштоўнасць для агульнага мовазнаўства: яно ўносіць свой уклад у разуменне дынамікі развіцця сістэмы мовы ў цэлым і яе асобных фрагментаў.

Разгляд славянскіх моў у параўнальным аспекце выяўляе іх месца сярод іншых моў свету, а таксама дазваляе асэнсаваць становішча асобных славянскіх моў сярод іншых моў славянскай групы. Так, у галіне славянскай фанетыкі беларуская мова належыць да шматфанемнай падгрупы (40 фанем) з адносна малой колькасцю галосных фанем (каля 17%) і сярэдняй агульнай частотнасцю галосных і зычных у тэкстах (на 100 галосных фанем у сярэднім прыпадае 136 зычных).

Цікавая праблема параўнальнай граматыкі – параўнальнае даследаванне граматычных катэгорый. З аднаго боку, параўнанне граматычных катэгорый як фармальных частак светапогляду носьбітаў мовы дае звесткі пра супольнасць і непадабенства тых ці іншых элементаў пазнання свету ў розных славянскіх народаў, а з другога – дазваляе ўбачыць шляхі ўзнікнення фармальных адрозненняў у граматычных катэгорыях блізкароднасных моў. Гэтыя адрозненні ў большасці выпадкаў датычаць асаблівасцей ужывання граматычных форм у розных славянскіх мовах. Так, можна гаварыць пра рэдкасць кароткіх форм прыметнікаў у беларускай мове ў параўнанні з рускай ці пра абмежаванае ўжыванне дзеепрыметнікаў незалежнага стану цяперашняга часу і г.д. Ёсць і тыпалагічныя адрозненні сярод славянскіх моў. Так, аналітызм балгарскай і македонскай моў процістаіць сінтэтызму астатніх славянскіх моў. У славянскай моўнай групе маюцца і асаблівасці, што датычаць зместу граматычных катэгорый: у сербалужыцкіх, славенскай і палабскай мовах захаваўся парны лік, у славенскай – супін і г.д.

Вывучэнне параўнальных граматык славянскіх моў мае і прыкладны характар для перакладу і навучання мовам. Данія параўнальнага вывучэння славянскіх моў могуць выкарыстоўвацца ў вырашэнні лінгвістычных праблем, звязаных з узаемадзеяннем моў. Напрыклад, патрабуюць аналізу пытанні ўзаемадзеяння беларускай і польскай, беларускай і ўкраінскай моў. Вынікі параўнальнага даследавання славянскіх моў маюць значэнне і для прац па славянскай дыялекталогіі, беларуска-рускім двухмоўі на Беларусі і інш.

Параўнальныя даследаванні на Беларусі. Тут на першым месцы пытанні супастаўляльнага аналізу фактаў беларускай мовы з фактамі іншай мовы або моў. Гэтай тэме прысвяцілі свае працы больш за 300 даследчыкаў (М.І.Гурскі, У.В.Анічэнка, М.В.Абабурка, І.С.Козыраў, М.І.Канюшкевіч,

А.А.Гіруцкі, Т.В.Кузьмянкова, Л. П.Кунцэвіч, А.А.Лукашанец, В.М.Нікалаева, В.К.Шчэрбін, Л.А.Мельнікава, Л.М.Вардамацкі, Г.Дз.Жылуновіч, Л.А.Мурына, М.П.Навіцкі, В.А.Няхай, Г.М.Мезенка, Д.Д.Паўлавец, В.С.Сідарэц, Т.В.Паплаўская, П.М.Чайкун, М.В.Шарамета, А.М.Шаранда, А.В.Шыдлоўскі, А.В.Шылава, А.П.Фаміна, Л.Р.Яцкевіч і інш.).

Важная галіна беларускага мовазнаўства – русістыка. Руская мова вывучаецца ў параўнальным, апісальным і навучальна-метадычным аспектах (працы І.С.Козырава, А.Ф.Манаенкавай, Л.Г.Машчэнскай, А.Я.Міхневіча, В.М.Нікіцевіча, С.П.Прохаравай, А.Я.Супруна, П.П.Шубы, А.І.Яновіч, М.А.Аўласевіча, М.Г.Булахава, В.С.Грамыкі, М.І.Гурскага, І.А.Кісялёва, Г.М.Навумовіч, М.А.Паўленкі, А.В.Азароўскага, А.М.Бардовіча, Г.Н.Клюсава, А.І.Лашкевіча, В.М.Новапакроўскай, Н.А.Аўласенкі і інш.).

Развіваецца славістыка і славянская кампаратывістыка. Даследаванні вядуцца ў кампаратывісцкім і параўнальна-тыпалагічным кірунках. Славянская кампаратывістыка на Беларусі бярэ пачатак з 1920-х гадоў. Ужо тады была створана свая лінгвістычная школа. Параўнальна-гістарычнае мовазнаўства заняло цэнтральныя пазіцыі ў лінгвістыцы. Беларускія кампаратывісты абаяліся на сусветныя дасягненні гэтай навуковай галіны, спалучалі найлепшыя кампаратывісцкія традыцыі з лінгвагеаграфіяй. Цэнтральнымі фігурамі беларускай славістыкі сталі П.А.Бузук і І.В.Воўк-Левановіч. Ужо ў 1925 г. у працы “Гістарычнае вывучэнне беларускай мовы ў славянскай філалогіі” І.В.Воўк-Левановіч падвёў вынікі і вызначыў некаторыя перспектывы параўнальна-гістарычнага вывучэння беларускай мовы. Найбольш важнай працай 20-х гадоў па кампаратывістыцы з’явілася манаграфія П.А.Бузука “Спроба гісторыі дагістарычнай эпохі славянскай фанетыкі” (1927).

У даваенны час на кампаратывістыку і славянскае мовазнаўства абаяліся М.О.Коген рыхтаваў этымалагічны слоўнік беларускай мовы, апублікаваў шэраг этымалагічных асобных беларускіх слоў. Да пачатку 1960-х гадоў кампаратывісцкіх даследаванняў на Беларусі амаль не праводзілася. Выключэннем былі публікацыі М.І.Карнеевай-Петрулан, у якіх разглядаліся фанетычныя і акцэнталагічныя з’явы беларускай мовы на шырокай параўнальнай аснове.

Пазней праблемы беларускай і славянскай кампаратывістыкі распрацоўваліся ў Інстытуце мовазнаўства АН Беларусі і на філалагічным факультэце БДУ. Шэраг артыкулаў і брашуру, якія прысвечаны пенезісу і развіццю групавога сінгарманізму ў славянскіх мовах, надрукаваў У.К.Жураўлёў. Ён быў выдадзена манаграфія “Развіццё групавога сінгарманізму ў праславянскай мове” (1963). У 1960–80-я гады Р.У.Краўчук апублікаваў значную колькасць артыкулаў і падрыхтаваў манаграфію “Нарысы па гісторыі чэшскага суфіксальнага словаўтварэння”. П.І.Сігеда падрыхтаваў даследаванне “Сістэмы зычных фанем сербскахарвацкіх гаворак” (1966).

Шэраг славістычных даследаванняў зрабіў В.М.Чэкман. Яго манаграфія “Гісторыя проціпастаўленняў па цвёрдасці-мяккасці ў беларускай мове” (1970) працягвала дыскусію аб генезісе цекання-дзекавання, што мае вялікае значэнне для беларускай і славянскай параўнальнай фанетыкі. Вучоны шырока выкарыстоўвае даныя балгарскай і польскай, а таксама латышскай, македонскай, славенскай і венгерскай моў. Ён уводзіць у лінгвістычную навуку новую дынамічную універсальную: узнікненне палатальнага рада разглядаецца як вынік разбурэння тэмбравай карэляцыі.

У працы “Генезіс і эвалюцыя палатальнага рада ў праславянскай мове” (Даклад на VII Міжнародным з’ездзе славістаў у Варшаве, 1973) В.М.Чэкман даследуе этапы, ўзнікнення палатальных зычных на аснове тыпалагічных і параўнальна-гістарычных даных. У гэтай і іншых працах аўтар тлумачыць шэраг старажытных фанетычных зрухаў у славян увогуле і ў беларусаў у прыватнасці міжмоўнай інтэрферэнцыяй славян і балтаў, славян і іранцаў.

У працах 1970-х гадоў В.М.Чэкман актыўна распрацоўвае праблему акання, падтрымлівае думку пра яго балтыйскае паходжанне. Паколькі тэрыторыя распаўсюджвання акання наогул супадае са старой балтыйскай тэрыторыяй, пераканаўчай з’яўляецца гіпотэза даследчыка пра тое, што ўсходнеславянскае аканне ўзнікла ў выніку балта-славянскай інтэрферэнцыі.

Манаграфія В.М.Чэкмана “Даследаванні па гістарычнай фанетыцы праславянскай мовы: Тыпалогія і рэканструкцыя” (1979) прысвечана рэканструкцыі фаналагічнай сістэмы праславянскай мовы.

У 1970-я гады ў сектары агульнага і славянскага мовазнаўства Інстытута мовазнаўства АН Беларусі выканана праца “Лексіка Палесся ў прасторы і часе” (1971; аўтары Г.Ф.Вештарт, Л.Ц.Выгонная, І.І.Лучыц-Федарэц, В.У.Мартынаў), непасрэдна звязаная з даваеннымі традыцыямі беларускай славянскай кампаратывістыкі.

У канцы 1960 – 1-й палове 70-х гадоў у Інстытуце мовазнаўства АН Беларусі праведзены шэраг сімпозіумаў па этымалагічнай тэматыцы. Іх матэрыялы апублікаваны ў кнігах “Беларуская лексікалогія і этымалогія” (1968), “Лексічныя балтызмы ў беларускай мове” (1969), “Беларуска-ўкраінскія ізалексы” (1971), “Беларуска-рускія ізалексы” (1973), “Беларуска-польскія ізалексы” (1975). Славістычныя канферэнцыі рэгулярна праводзяцца і ў БДУ. Значным дасягненнем беларускага мовазнаўства з’явілася
выданне першых
8 тамоў “Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы”.

У 1970–90-я гады ў галіне славістыкі і кампаратывістыкі ў Беларусі актыўна працуюць В.У.Мартынаў, А.Я.Супрун, В.Л.Вярэніч, Г.А.Цыхун, Б.Ю.Норман, Р.М.Казлова, Р.М.Малько, У.С.Якавішын, К.М.Гюлумянц, Г.В.Пальцаў, В.А.Карпаў, А.М.Калюта, Н.В.Івашына, Н.Б.Мячкоўская, В.Ф.Крыўчык, Н.С.Мажэйка, Л.В.Ляонава і інш.

Развіваецца ў рэспубліцы і германістыка, якой прысвяцілі свае працы Г.Я.Панкрац, Т.С.Глушак, Ю.У.Папоў, С.М.Гайдучык, З.А.Харытончык, Д.Г.Багушэвіч, Б.І.Бранавіцкі, Я.М.Воўшын, А.М.Дзмітрыеў, М.І.Кускоў,

В.А.Мальцаў, І.Г.Марголін, У.І.Марцінеўскі, Г.А.Мятлюк, Д.А.Парэмская, Я.Я.Родзічава, Т.М.Суша, В.І.Тур, А.К.Шчука, У.С.Якавішын і інш.

Праблемы раманскага мовазнаўства на Беларусі распрацоўвалі З.Н.Лявіт, А.М.Сцяпанав, Л.М.Скрэліна, У.М.Макараў, Я.І.Парэцкі, Г.К.Аляксеева, С.М.Батура, М.І.Берлін, Н.А.Ганчарова, І.В.Дзегцярэўская, М.П.Дзешавіцын, Т.Я.Зубава, Т.Г.Казачонак, В.В.Калеснікаў, Л.Ф.Кістанав, М.І.Лешчанка, Л.С.Селях, У.І.Сілецкі, Л.А.Сяднёва, М.В.Шарамета, С.А.Шашкова і інш.

Вывучэннем пытанняў этрускай мовы, якая з'яўляецца мовай старажытнага насельніцтва дарымскай Італіі, займаўся на Беларусі А.І.Харсекін. У Мінскім педінстытуце замежных моў выкладаюцца кітайская, арабская, турэцкая мовы, мова хіндзі і інш. Праблемамі албанскай мовы тут займаецца Л.Я.Дэмка.

Пытаннем агульнага (тэарэтычнага) мовазнаўства прысвяцілі свае працы А.Я.Супрун, В.У.Мартынаў, А.Я.Міхневіч, А.І.Кісялеўскі, Б.Ю.Норман, М.А.Паўленка, Б.А.Плотнікаў, Г.І.Копанеў, Н.Б.Мячкоўская, В.А.Маслава, В.М.Нікіцевіч, А.Л.Юрэвіч, Б.І.Касоўскі і інш. Праблемамі псіхалінгвістыкі займаецца Г.П.Кліменка, арэальнай лінгвістыкі – С.Г.Прохарава, Г.А.Цыхун, Л.Ц.Выгонная, Г.Ф.Вештарт, А.А.Крывіцкі і інш., структурнай лінгвістыкі – А.В.Зубаў, Г.П.Кліменка, А.Я.Міхневіч, Б.Ю.Норман, Б.А.Плотнікаў, Г.А.Цыхун і інш.

З 1960-х гадоў на Беларусі вядуцца даследаванні па эксперыментальнай фанетыцы (К.К.Барышнікава, С.М.Гайдучык, А.І.Далгарукава, Ю.А.Дубоўскі, Н.С.Еўчык, К.В.Зарэцкая, А.Б.Карнеўская, Н.І.Князева, Л.П.Марозава, К.А.Місуна, Г.А.Мятлюк, Н.Л.Навіцкая, Д.У.Новік, Т.В.Паплаўская, А.Ц.Петрушэнка, А.С.Селях, А.У.Таболіч, Р.С.Трохіна, Р.А.Шунтава і інш.). Акрамя аддзела эксперыментальнай фанетыкі Інстытута мовазнаўства АН Беларусі, які займаецца эксперыментальным вывучэннем фанетыкі беларускай мовы, гэтыя праблемы распрацоўваюць на кафедры тэарэтычнай і эксперыментальнай фанетыкі Мінскага лінгвістычнага ўніверсітэта. Асноўныя з іх: даследаванне прасадых (інтанацыйных) адзінак мовы, вызначэнне іх функцыянальнага статусу і сістэмнага характару прасоды; вывучэнне фразавай прасоды беларускай мовы; фонастылістычная дыферэнцыяцыя вусных выказванняў (тэкстаў); параўнальна-тыпалагічныя даследаванні фразавай прасоды беларускай, рускай і замежных моў, а таксама прасадых інтэрферэнцыя ў англійскай, нямецкай і французкай мове беларусаў і рускіх; прыкладныя даследаванні ў галіне шматмоўнага сінтэзу і ў галіне маўлення асоб з паслабленым слыхам. З аўтарам ідэі фанетычнага кадзіравання праф. О.Карнетам (ЗША) у Мінскім лінгвістычным ўніверсітэце распрацоўваецца беларускі гукава-кінетычны код для дзяцей з паслабленым слыхам і маўленчымі здольнасцямі. Гэты код спалучае фанемы са спецыяльнымі колькасна абмежаванымі (у параўнанні з “пальцавай азбукай”) рухамі, што дазваляе чалавеку весці паўнацэннае маўленчае жыццё. У Мінскім інстытуце

замежных моў узнік цэлы фанетычны кірунак, які лінгвісты называюць “Мінскай фанетычнай школай”.

Статыстычнаму вывучэнню розных натуральных моў на Беларусі прысвяцілі свае даследаванні Р.Г.Піятроўскі, А.Д.Барысевіч, А.В.Зубаў, К.Ф.Лук’яненкаў, В.А.Няхай, В.В.Нешытой, Г.П.Багуслаўская, Т.Ф.Кажанец, Н.І.Краўчук, А.М.Шаранда, А.Я.Супрун, Б.А.Плотнікаў, М.Г.Булахаў, В.А.Карпаў, М.Н.Крыўко, С.М.Грабчыкаў, Н.С.Мажэйка, А.І.Цітова і інш.

Даследуецца аўтаматычная перапрацоўка тэкстаў, машынны пераклад, выкарыстанне ЭВМ у навуковых даследаваннях і навучальным працэсе (А.В.Зубаў, В.М.Бялан, У.А.Буковіч, А.Я.Лісоўская, В.У.Мартынаў, В.В.Нешытой, Л.І.Трыбіс, І.І.Чугуева, Н.М.Шчасная, М.І.Ярмаш і інш.). Асноўнае дасягненне групы канкардансаў пры Інстытуце мовазнаўства АН Беларусі – камп’ютэрны “Канкарданс беларускай мовы XIX стагоддзя”.

Пры Мінскім лінгвістычным універсітэце пад кіраўніцтвам В.У.Мартынава працуе група (І.М.Бойка, Л.В.Варпаховіч, А.П.Гумінскі, С.У.Казлоўскі, С.М.Фуре), якая займаецца лінгвістычнымі праблемамі “штучнага інтэлекту”.

З набыццём Рэспублікай Беларусь суверэнітэту перад беларускімі мовазнаўцамі паўстаюць новыя і вельмі актуальныя задачы, звязаныя з неабходнасцю распрацоўваць і праблемы беларускай мовы як мовы дзяржаўнай, і праблематыку іншых моў свету, што жыццёва неабходна для паўнакроўнага ажыццяўлення міжнародных кантактаў нашай дзяржавы.

Параўнальна-гістарычны метады ў мовазнаўстве.

Працы моваведаў-славістаў у галіне параўнальных даследаванняў

1. Параўнальна-гістарычны метады ў мовазнаўстве. Сутнасць параўнальна-гістарычнага метаду складаецца ў параўнанні роднасных марфем, ва ўстанаўленні пэўных заканамернасцей у развіцці даных марфем, рэканструкцыі на гэтай аснове старажытнага прататыпа (праславянская, індаеўрапейская).

Параўнанне гукаў і фанем роднасных моў з’яўляецца правамерным толькі ў межах марфемы. Без марфемы мы не можам устанавіць роднасць моў і фанемы не маюць значэння. Параўнанне родственных марфем з улікам іх гісторыі дае магчымасць вывучыць асноўныя заканамернасці фанетычнай

эвалюцыі ў дадзеных мовах, выявіць прыроду многіх марфалагічных працэсаў. Устаноўце суадносіны праславянскіх гукаў [k], [č], [c] можна толькі ў межах пэўнай марфемы.

*lik – *ліць – параўнальна-гістарычнае даследаванне названай марфемы даюць ключ да вывучэння такой важнай фанетычнай з’явы, як палаталізацыя.

Індаеўрапейскую праформу можна выявіць, аналізуючы роднасную марфему ўсіх моў.

руск.мова	польск.мова	чэшск.мова	балг.мова
с-х.мова			
ра□ло	ra□dło	ra□dlo	ра□ло
рало			

Славянская каранёвая марфема га адпавядае ў іншых індаеўрапейскіх мовах марфеме ar:

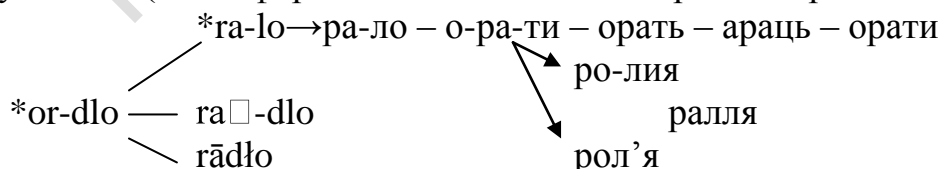
лацінская м.	стараж.-ірл.м.	армянская м.	літоўская м.
arātrum	arathar	araur	a□rklas

Калі мы пашырым сферу параўнання прыкладаў у славянскіх мовах, то ўбачым што гэтая форма ў славянскіх мовах дае спалучэнне or, калі даная марфема знаходзіцца перад галосным:

орать – араць – оракш – or-ась, or-alo...

Нескладана заўважыць, што марфема or ужываецца перад галосным, а га – перад зычным. Аднак узнікае пытанне: які з дзвюх названых варыянтаў or ці га з’яўляецца зыходнай, першаснай – праславянскай?

Мы бачым, што большасць індаеўрапейскіх моў выкарыстоўвае варыянт or. Значыць, у індаеўрапейскай мове-аснове ўжываўся менавіта такі варыянт марфемы. Змяненне яго ў праславянскай мове на га можна вытлумачыць, ведаючы такую заканамернасць праславянскай мовы, як тэндэнцыя да адкрытага склада. Такім чынам, мы ўзнавілі праславянскую форму: *ordlo (такая форма існавала да эпохі страты закрытых складоў).

Пры дапамозе параўнальна-гістарычнага метаду можна растлумачыць фанетычныя разыходжанні роднасных моў.

h – [ie]

1) лес, ліс, лес   лһсь – [ліес] – лес – ліс

2) глътька → глотка – глотать
                   → глотка – глытать
                   → глотка – глитати

3) идёшь, несёшь – перад мяккімі на той час шь, жь, чь (e → o)

ідзеш, идеш – не адбыўся, таму што шыпячыя ў той час ужо зацвярдзелі.

2. Працы моваведаў-славістаў у галіне параўнальных даследаванняў.

I перыяд кампаратывістыкі (1816 – 1870). Пасля з’яўлення прац Боппа і Грыма ў XIX ст. пачало інтэнсіўна развівацца параўнальна-гістарычнае мовазнаўства. Было многа зроблена ў галіне параўнальнай граматыкі індаеўрапейскіх моў і граматык асобных груп гэтай сям’і. Найбольш значныя працы Вастокава (усходнеславянскія мовы), Юнгман (чэшская мова), В.Караджич (сербска-харвацкая мова), слоўнік Ліндэ (паляк).

1852 Міклошыч (Славенія, Аўстрыя) – 1 том “Фанетыкі” славенскай, “Параўнальная граматыка”

Шлейхер “Фанетыка” параўнальная славянскіх моў.
2 том – 1856 “Марфалогія”.

Міклошыч у “Параўнальнай граматыцы” падрабязна апісаў факты стараславянскай мовы, славенскай, балгарскай, сербска-харвацкай, украінскай, рускай, чэшскай, польскай, верхнелужыцкай, ніжнелужыцкай. ГМ уяўляе сабой нарысы па славянскіх мовах, пабудаваныя па адзінаму плану. Факты стараславянскай мовы разглядаліся разам з праславянскім матэрыялам.

“Параўнальная граматыка” Шлейхера адрозніваецца большай тэарэтычнасцю і абагульненнем. Вучоны ўвёў матэрыял літоўскай мовы.

У 2-й палове XIX ст. цікавасць славістаў накіроўваецца на больш значныя праблемы: граматыка індаеўрапейскіх моў, этымалогія, праблемам метада, прынцыпам рэканструкцыі, санскрыт, балтыйскія мовы.

Дювернуа (Маскоўскі у-т) “Об историческом наслоении в славянском словообразовании” 1867.

Міклошыч “Этымалагічны слоўнік славянскіх моў” 1886.

II перыяд кампаратывістыкі (1870 і далей). Аб’ект даследавання: жывыя мовы і гаворкі. Младаграматыкі.

Фартунатаў (МГУ). Рад адкрыццяў у параўнальнай граматыцы індаеўрапейскіх і славянскіх моў. Вучні Фартунатава: Ульянаў, Шахматаў, Шчэпкін.

Бадуэн дэ Куртэнэ “Некоторые отделы сравнительной грамматики славянских языков” 1881.

Працы па даследаванні з славянскіх моў з’яўляюцца Лескін (немец), Развадоўскі (паляк), Зубаты (чэх), Бернер (немец), Вондрак (прафесар Венскага у-та) “Параўнальная граматыка” 1924. Матэрыял групуецца не па мовах, а па з’явах.

III перыяд кампаратывістыкі. Асноўныя фаналагічныя дасягненні прымяняюцца ў параўнальна-гістарычных даследаваннях. Трубяцкой, Якабсан. Вывучаліся фанетычныя працэсы славян дапісьмовага перыяду, выяўляліся іх заканамернасці. Было зроблена даследаванне і вывады аб тым, што большасць праславянскіх працэсаў позняга перыяду (манафтангізацыя

дыфтонгаў, страта канцавых зычных, спрашчэнне груп зычных) вынік важнейшай рысы – страты закрытых складоў.

Вывучалася акцэнталогія славянскіх моў: Ван-Вейк, Беліч, Курыловіч.

Пытанні дыялектнага падзелу праславянскай мовы, класіфікацыі славянскіх моў.

Вайн 1958 г. (француз) – *ларынгальная тэорыя*.

Індаеўрапейская мова-аснова мела набор асаблівых фанем – *ларынгал*. Старажытны вакалізм меў толькі *е. Характар склада індаеўрапейскай прамовы – кансанантны зычны + *е + зычны. З ларынгала *е (ён вымаўляўся невыразна) утварыліся потым астатнія галосныя. Аднак аб колькасці ларынгал існуюць некалькі думак: Сэпір – 4, Марціне – 10, Вайн – 1.

Згодна з гэтай тэорыяй усе галосныя, акрамя ларынгала *е – другасныя.

*pəter → pitar (греч.), pater – лац., pater, fater, father, oter → отец.

Наяўнасць ларынгалаў і ўплывала на даўгату/кароткасць гука. Калі ларынгал стаяў перад галосным гукам, а потым страціўся, то галосны гук і + е.м. ці галосны быў доўгім.

*əu → ēu, *əu → āu, *əp → ēp.

Ларынгал – няпэўны поствелярны гук, наяўнасць якога дазваляе выдзеліць і растлумачыць вакальную агласоўку кораня.

Ларынгальная тэорыя – тэорыя старажытнейшага складу, паходжання і чаргавання індаеўрапейскіх галосных, якая зыходзіць з існавання ў прамове асаблівых фанем – *ларынгал*.

1 тэорыя – 1 л.

*[ə]

2 тэорыя – 2 л.

*[ə] *[a]

Калі браць за аснову другую тэорыю, то ларынгалы наступным чынам прадстаўлялі ступень рэдукцыі галосных гукаў:

*[ə]

*[a]

[ā] [ō] [ē]

[ǣ] [ō] [ě]

Пры дапамозе ларынгальнай тэорыі тлумачацца чаргаванні ў праславянскіх варыянтах

*togda – *тъgda

*kogda – *къgda

Індаеўрапейскія мовы. Індаеўрапейская прмова

Славянскія мовы ўваходзяць у склад вялікай сям’і родственных моў – індаеўрапейскай.

Індаеўрапейскія мовы на сучасным этапе прадстаўлены на вялікай тэрыторыі не толькі Еўропы і Азіі, але і Афрыкі, Амерыкі, Аўстраліі. Яшчэ ў антычны перыяд індаеўрапейскія мовы былі вядомы ў паўночнай Афрыцы, цяпер – яны займаюць усю яе тэрыторыю. Значная тэрыторыя індаеўрапейскіх моў – вынік яе экспансіі. Так, у Амерыцы пасля XV ст., распаўсюдзіліся індаеўрапейскія мовы. Індаеўрапейская прмова займала спачатку невялікую тэрыторыю, потым стала прыярытэтай у свеце.

Прыклад таму – *лацінская* мова (спачатку італійскі дыялект, на якім гаварылі жыхары Лацыума). Потым на яе аснове ўтварылася раманская група.

Тэрыторыя індаеўрапейскай прамовы займала Еўропу (усходняя, паўднёва-ўсходняя і сярэдняя). У заходняй і паўднёва-ўсходняй Еўропе індаеўрапейскія мовы з’явіліся пазней.

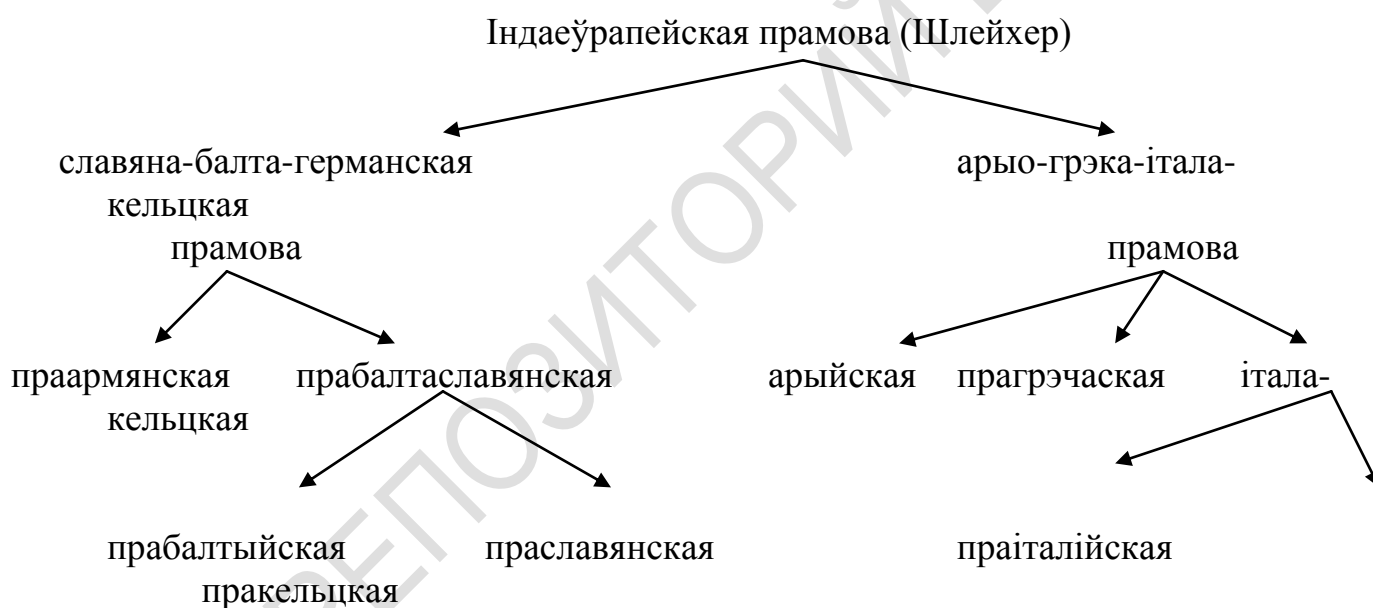
У сярэдзіне II тысячагоддзя да н.э. ужо існавалі розныя далёкія індаеўрапейскія мовы (хецкая, грэчаская, індаіранская). Працэс распаду індаеўрапейскай прамовы быў доўгім і складаным. Абумоўлены ён быў рассяленнем людзей у пасляледніковы перыяд, якое стала інтэнсіўным у эпоху неаліта (пасля VI тыс. да н.э.). У III тыс. да н.э. індаеўрапейская прамова ўжо не існавала.

Да VI тыс. да н.э. – індаеўрапейская прамова.

Да III тыс. да н.э. – распад індаеўрапейскай прамовы.

II тыс. да н.э. – індаеўрапейская прамова перастае існаваць, утварыліся дыялекты, якія мелі вялікую ступень адрознення.

Распад індаеўрапейскай прамовы

Рассяленне індаеўрапейскай прарадзімы прыводзіла не толькі да распаду на дыялекты, але і да іх канцэнтрацыі. У выніку такой канцэнтрацыі ўзнікаў адзіны дыялект, якія пазней маглі даць пачатак новай групе роднасных дыялектаў. Прамовы не толькі распадаліся, але фарміраваліся.

Не існуе агульнай класіфікацыі індаеўрапейскіх моў.

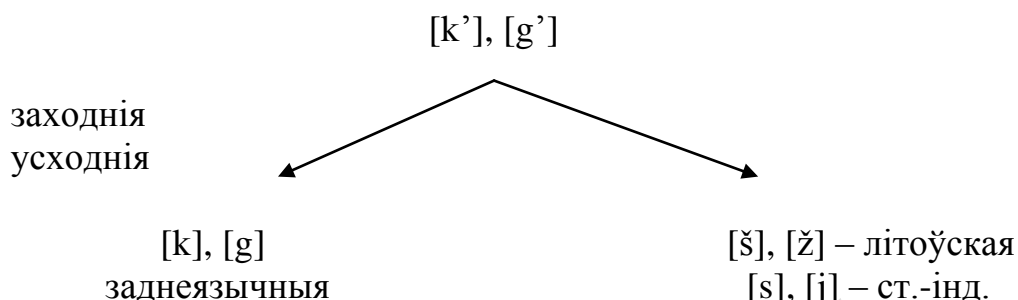
1. Паводле *тэрытарыяльнага* прызнака (Георгіеў):

паўночнаіндаеўрапейская група	цэнтральнаіндаеўрапейская група	паўднёваіндаеўрапейская група
германскія	кельцкі	хецкая
славянскія	італійскі	лувійская
балцыйскія	грэчаскі	лінійская

армянская
індаіранская

лідзійская
палайская

2. Паводле *фанетычнага* прызнака – лёс [**k'*], [**g'*]

Праславянская мова. Перыядызацыя гісторыі праславянскай мовы

Праславянская мова мае дліцельную гісторыю – больш за 2000 год. Трубяцкой устанаўлівае тры этапы праславянскай мовы:

1) Пратаславянская мова. У гэты перыяд пратаславянская мова яшчэ з'яўляецца дыялектам індаеўрапейскай прамовы, цесна звязаны з суседнім дыялектам;

2) ранні перыяд самастойнага развіцця праславянскай мовы, у гэты час адсутнічае дыялектны падзел;

3) перыяд дыялектнай дыферэнцыяцыі праславянскай мовы:

1 эпоха – ранняя, дыялекты выяўляюцца слаба

2 эпоха – позняя, моцныя праславянскія дыялекты.

Праславянская мова праіснавала прыкладна да V ст. н.э. Тэрыторыя праславянскай мовы з цягам часу. (карты, с. 63, 65).

У IV – III ст. да н.э. на тэрыторыі Усходняй і Сярэдняй Еўропы адбываліся глыбокія этнагенетычныя працэсы і змены. Змена археалагічных культур. Утварэнне праславянскіх дыялектаў (с. 69).

Фанетычныя працэсы ў гэты перыяд

Гукавы склад праславянскай мовы

Галосныя доўгія **ā, ē, ū, ī.**

Галосныя кароткія **ǣ, ě, ŷ, ĭ.**

Галосныя сананты

доўгія **r_o, l̄_o, m_o, n_o.**

кароткія **r_o, l_o, m_o, n_o.**

Зычныя сананты

губныя **m, u, v, w.**

зубныя г, л, н.
сярэдненёбныя ж, і.

Зычныя шумныя

губныя п, б.
зубныя т, д, с (з), с, з.
задненёбныя к, г, і.

Гукавы склад праславянскай мовы да перыяду балтаславянскай еднасці

Галосныя

Галосныя доўгія $\bar{a}$, $\bar{e}$, $\bar{u}$, $\bar{i}$.
Галосныя кароткія $\bar{o}$, $\bar{e}$, $\bar{u}$, $\bar{i}$.

Галосныя сананты

Галосныя сананты доўгія r_1 , r_2 , $\bar{l}_1$, $\bar{l}_2$, m_1 , m_2 , n_1 , n_2 .
Галосныя сананты кароткія r_1 , r_2 , $\bar{l}_1$, $\bar{l}_2$, m_1 , m_2 , n_1 , n_2 .

Зычныя сананты

Губныя т, у, в, w.
Зубныя г, л, н.
Сярэдненёбныя ж, і.

Зычныя шумныя

Губныя п, б.
Зубныя т, д, с (з), с, з.
Задненёбныя к, г, і.

Гукі $\bar{u}$, $\bar{u}$, $\bar{i}$, і ў праславянскай мове без усякіх ваганняў можна лічыць звычайнымі галоснымі. Яны маглі быць пад націскам і не пад націскам. Што жа датычыцца індаеўрапейскай прамовы, то гэтыя гукі ўяўлялі нулявую ступень дыфтангічных спалучэнняў і таму былі звычайна ненаціскнымі.

Доўгія і кароткія галосныя былі самастойнымі фанемамі. Кароткія галосныя фанемы мелі пазіцыйныя варыянты. Так, перад санантамі [n] і [m] галосны [ō] набываў вялікую лабіялізацыю: гэта быў моцна лабіялізаваны [ō], які можна пазначыць [o^u]. Аднак гэты працэс быў перажыты толькі ў тым выпадку, калі паміж галосным і санантам не ішоў складападзел, г.зн. [ō] лабіялізаваўся толькі ў дыфтангічным спалучэнні: *roⁿto-*, але *ro/ro/na*, *per/ro/na*; він. адз. *plodoⁿ*. Гэты працэс быў актуальным на працягу ўсяго праславянскага перыяду.

Аналагічны працэс [ō] перажыў у дыфтангічным спалучэнні [ou] *to^uxa > to^uixa*, *kou/tēi > ko^utēi*, але *ko/wa/tēi*. Галосны [ō] у становішчы перад [i] у дыфтангічным спалучэнні ўяўляў больш пярэдняю артыкуляцыю. Яго можна пазначыць знакам [o]. Галосны [ē] у становішчы перад [i] у

дыфтангічным спалучэнні набываў больш закрытае вымаўленне: **veid-** > **veⁱid-**, у дыфтангічным спалучэнні [ѣu] ён падвяргаўся лабіялізацыі: [ѣu] > [e^ou]:

leud- > **le^oud-**.

У становішчы перад спалучэннем [ns] кароткія галосныя станавіліся доўгімі: він. мн. *plodo^uns* > *plodō^uns*, *kostins* > *kostīns*. І у становішчы перад спалучэннем [ks] кароткія галосныя маглі станавіцца доўгімі: аорыст 1 ас. адз. *rekso^um* > *rēkso^um*, але 2 ас. адз. *rekes*, 3 ас. адз. *reket*. Такім чынам, [ē] у выпадках тыпу *sēmen-* быў самастойнай фанемай, а ў выпадках тыпу *rekso^um* – пазіцыйным варыянтам фанемы [ě]. Падаўжэнне галосных перад спалучэннямі [bs] (ср. *grēbsom*), [ds] (ср. *bādsom*), [ss] (ср. *nēssom*) і інш. адбывалася ўжо ў іншую эпоху, бо паказаныя спалучэнні ўзніклі ў сувязі з тэндэнцыяй страты зачыненых складоў. У разглядаемую эпоху складападзел у дадзеных прыкладах ішоў паміж зычнымі: *greb/som*, *nes/som* і інш.

Для фанетычнай сістэмы праславянскай мовы гэтага перыяду было характэрна наяўнасць вялікай колькасці санантаў. Мы не можам з поўнай упэўненасцю казаць аб тым, што ўсе ўказаныя вышэй сананты з'яўляліся самастойнымі фанемамі. Так, санант [u] у пачатку склада перад галосным змяняўся ў білабіяльны [w]: *so/ua/tēi* > *so/wa/tēi*. Санант [i] у пачатку склада перад галосным змяняўся ў [j], які ў дадзеным выпадку з'яўляецца пазіцыйным варыянтам фанемы [i] (ср. *koi/na*, але *ka/ja/tēi*). Адрозніваліся доўгія і кароткія галосныя сананты (ср. **vī₂k-**, **pī₂n-** < **plən-**), плаўныя і насавыя сананты былі цвёрдыя і мяккія, дакладней пярэдняга і задняга раду. Гэта апошняе іх якасць было непазіцыйнай. Аб тым, што складовыя сананты пярэдняга і задняга раду маглі ўжывацца ў цалкам тоесных умовах, сведчаць прыклады

gr₁dlo-
(ср. руск. – *горла*, чешск. *hrdlo*, польск. *gardło*, схр. грло, болг. гърло) і *gr₂dlo-*
(ср. руск. жэрла), *skr₁b-* (ср. руск. скруха, схр. скрб, слав. *skrb*) і *skr₂b-*
(ср. руск. шкода).

Зычныя сананты не мелі колькасці. У дыфтангічных спалучэннях "ларынгал" вызначаў даўгату складовага элемента, а не нескладовага сананту. Так, з *arəmo-* узнікаў *ōrmo-*, затым *ārmo*, з *ponəto-* – *pōnto-*, затым *pānto-*, з *goməbā* – *gōmbā*, затым *gāmbā*. Апошні прыклад пацвярджаецца схр. губа, але не пацвярджаецца літ. *gumbas*, якое сведчыць аб [m]. Ср. аналагічныя адносіны ў прыкладах схр. *кука*, але літ. *kaiūkas*, схр. *куна*, але літ. *kaiūpas*. У дадзеных прыкладах носьбітам даўгаты быў галосны, а не санант. Адрозненне інтанацый у падобных выпадках Буга тлумачыў марфалагічным фактарам (ср. літ. *va□rnas* – *va□rna*, руск. во□pfн – варо□на) (Rinktiniai raštai, I, 440).

Адмысловага каментара патрабуе губны санант [v]. Можна меркаваць, што ў становішчы перад галоснымі ў пачатку склада ён фанетычна супадаў з [u] у тым жа становішчы, г.зн. быў білабіяльным: *wopsa*, *woda* (ср. *ko/wa/tei* з *ko/ua/tei*). Варта, аднак, улічваць магчымасць фаналагічных адрозненняў: у *wopsa*, можа быць, санант быў самастойнай фанемай, у *kowati* – варыянтам фанемы [u]. У становішчы перад санантамі [v] быў губна-зубным: *vl₂k-*, *vl₂na*,

vr₂s-. Губна-зубным гэты санант быў у спалучэннях [kv], [gv], [tv], [dv], [sv], [sv], [zv]. Неабходна для дадзенага перыяду адрозніваць санант [i] і санант [j].

Беднай была сістэма шумных зычных. Адсутнічалі прырэпаднабеньныя і сярэднебеньныя зычныя, заднебеньныя фрыкатыўныя, афрыкаты. Як сведчаць дадзеныя гістарычнай фанетыкі, у гэтую эпоху існавала два віда зубных фрыкатыўных: [s], [z] і [s], [z]. Вызначыць з поўнай упэўненасцю істотныя адметныя рысы гэтых двух тыпаў зычных мы не можам. Магчыма, што зычныя [s] і [z] былі мяккімі. Гук [z] у гэты перыяд не з'яўляўся самастойнай фанемай: ён быў варыянтам фанемы [s] у становішчы перад звонкімі зычнымі ў складзе аднаго склада: *lou/ska*, але *lou/zga*, *no/zdri* (< *no\sdri*), *me/zdra* (< *men/sdra*), *ji/zga* (< *ji/sga*) і інш. Спалучэнні [sk], [zg], [st], [zd] у адносінах глухасці і звонкасці зычных з'яўляліся нечлянімымі, бо валодалі агульнай глухасцю або звонкасцю.

Пачатак слова. У адрозненне ад індаеўрапейскай прамовы ў праславянскай словы маглі пачынацца амаль з любога галоснага і зычнага. Рэдка ў пачатку слова ўжываліся галосныя [ī] і [ī̃]. Неспрыяльнай пазіцыяй пачатку слова было для галосных санантаў. Часцей іншых у гэтай пазіцыі ўжываліся галосныя сананты насава (ср. *n₂zū* > *język*). Не ўжываліся ў пачатку слова сананты [u] і [i]. У гэтай пазіцыі ўжываліся ў дадзены перыяд толькі сананты [w] і [j].

У некаторых сучасных славянскіх мовах (напрыклад, у чэшскай) перад пачатковым галосным слова прадстаўлены так званыя моцныя гартанны прыступ. Перад вымаўленнем пачатковага галоснага галасавыя звязкі змыкаюцца. Паветраная хваля іх выбухае. Але ў гэтых адносінах славянскія мовы істотна адрозніваюцца адна ад адной. Вось чаму ў нас ёсць усе падставы думаць, што гартанны прыступ узнік позна ў асобных дыялектах праславянскай мовы. Інакш думаў Фартунатаў, які лічыў, што моцны гартанны прыступ характарызаваў усю праславянскую мову. Гэтая здагадка Фартунатава цалкам не звязана з найноўшымі дадзенымі ларынгальнай тэорыі, паводле якой перад пачатковым галосным слова ўжываўся "ларынгал" (ср. хет. *haraš*, род. ед. *haranaš* – псл. *orьlь*; хет. (іерагліфічны) *hauas* – псл. *ovьsa*; хет. *huhha-* 'дзед' – псл. *ujь* 'брат маці'). Калі "ларынгал" становіўся выбухным, то ён пакідаў след і ў праславянскай (ср. *kostь*).

Спалучэнні гукаў.

Дыфтангічныя спалучэнні. Спалучэнняў галосных з санантамі было шмат: *eu*, *ēu*, *ou*, *āu*, *ēn*, *ēn*, *ōr*, *ōl* і інш. Як бачым, яны істотна адрозніваліся ў колькасных адносінах: складовыя элементы маглі быць доўгімі і кароткімі. Як ужо было сказана вышэй, даўгата магла з'явіцца следам згубленага "ларынгала".

Спалучэнні зычных. Праблема магчымых спалучэнняў зычных (шумных зычных або шумных зычных з санантам) у праславянскай мове ў сувязі са структурай склада з'яўляецца ў навуцы адносна новай. Не толькі ў працах Міклошыча, але нават у параўнальнай граматыцы Вондрака аб гэтым

няма размовы. Не з'яўляюцца выключэннем у гэтых адносінах ні "Нарыс найстаражытнейшага перыяду гісторыі рускай мовы" Шахматова, ні "Праславянская граматыка" Ільінскага. У "Нарысе" Шахматова гэтаму пытанню прысвечана некалькі радкоў § 92, у якіх гаворыцца аб тым, што праславянская мова ведала спалучэнні выбухных зычных з санарнымі (*tri*, *drozď*, *krikъ*, *grěхъ*, *pravo*, *bratъ*, *klinъ*, *glumъ*, *plakati* і інш.), спалучэнні фрыкатыўных з санарнымі (*sněгъ*, *směхъ*, *xromъ*, *xmura*), спалучэнні зубных і задненёбных з [v] (*tvoji*, *dvigati*, *svoji*, *zvěрь*, *gvozď* і інш.), спалучэнні [s] і [z] з зубнымі і задненёбнымі (*styďъ*), спалучэнні [st], [zd], [sk], [zg] з [r], [n], [v] (*straxъ*, *skripъ*, *skvьrna*). У "Праславянскай граматыцы" Ільінскага падрабязна выкладаюцца пытанні асіміляцыі, дысіміляцыі, рознага роду зменаў у групам зычных. Усім гэтым з'явам прысвечана шырокая 34-я глава кнігі, у якой, аднак, не знайшлося месца для пытання аб тых найстаражытнейшых спалучэннях зычных, у якіх не адбывалася ніякіх змен, г.зн. аб магчымых спалучэннях. Гэта цесна звязана з агульнай метадалогіяй аўтара, з адсутнасцю якой-небудзь цікавасці да вывучэння сістэмы мовы, з'явам моўнай структуры.

І у вядомым кіраўніцтве Селишчава "Стараславянская мова" спалучэнням зычных надаецца ўвага толькі ў сувязі з працэсамі страты зычных, з'явамі асіміляцыі і пад. Аўтара, як і шматлікіх яго папярэднікаў, цалкам не цікавяць магчымыя тыпы спалучэнняў зычных у розныя перыяды праславянскай мовы.

Упершыню сапраўдная цікавасць да гэтых пытанняў праявіў Мейе. І ў гэтым яго вялікая заслуга. У "Агульнаславянскай мове" знаходзім падрабязную характарыстыку магчымых тыпаў спалучэнняў зычных у праславянскай мове (раздзел VI). Надаваў увагу гэтым пытанням Трубяцкі ў лекцыях па стараславянскай мове. У "Grammaire comparee des langues slaves" Вайана знаходзім шырокі раздзел, цалкам прысвечаны праблеме спалучэнняў зычных у праславянскай мове (раздзел IV).

Варта, аднак, звярнуць увагу на тое, што ў рашэнні дадзенай праблемы праславянскай мовы ў Мейе і іншых мовазнаўцаў знаходзім шэраг вельмі істотных прабелаў. Асноўнымі з іх з'яўляюцца два: спалучэнні зычных разглядаюцца ізалявана ад структуры склада і па-за гістарычнай перспектывай. Пакажам гэта на пэўных прыкладах.

Характарызуючы спалучэнне [sl] < [sl], Мейе ілюструе яго прыкладамі: *slovo*, *slaviti*, *osla* 'вастрыльны камень'. У першых двух выпадках мы бяспрэчна маем справу з спалучэннем зычных, бо [sl] знаходзім у пачатковай пазіцыі слова. Іншая справа ў слове *osla*. Калі складападзел ішоў паміж шумным зычным і санантам, то ніякага спалучэння тут не было (*os/la*). Прыводзячы гэты прыклад, Мейе павінен быў давесці, што ў дадзеным слове гукі [sl] уваходзілі ў склад аднаго склада. Аднак гэтага давесці немагчыма, бо [ǫ] у дадзены перыяд перад двума зычнымі не мог стаяць у канцы склада. Мейе паслядоўна ігнаруе дадзенае патрабаванне, бо не бачыць адрозненняў паміж спалучэннем зычных і простым суседствам зычных, падзеленых складападзелам.

Характарызуючы праславянскія спалучэнні зычных, Меіе ў адной гістарычнай плоскасці разглядае спалучэнні тыпу [kr], [br], [gr], [pr] і г.д., якія былі вядомыя самым пачатковым эпохам праславянскай мовы, і спалучэнні тыпу [dm], [pt], [ps] і г.д., якія паўсталі позна, ужо ў перыяд дзеяння тэндэнцыі адкрытага склада ў сувязі са зменай складападзелу. У праславянскай мове спалучэння [pt] не было: складападзел ішоў паміж зычнымі (*tep/těj*). Пазней змяніўся складападзел (*te/pti*), адкуль, нарэшце, ужо зафіксаваная форма тети 'удараць'. Магчыма, што ў найстаражытнейшую эпоху сваёй гісторыі праславянская мова ведала спалучэнне [pt] у пачатку слова, якое магло ўзнікнуць у сувязі са стратай [ə] у пачатковым складзе. Так павінна было ўзнікнуць спалучэнне [pt] у *pət*:- ср. ст.-інд. *pitrvyah*, лат. *pātruius*. Але гэтае спалучэнне [pt] рана было заменена спалучэннем [st]. Так з'явілася славянскае [st] у словах *stryjь* 'дзядзька па бацьку', *pastrokъ* 'пасынак' і інш. Таго жа паходжання, як даказаў Вей, пачатковая група зычных у назве славянскага баства *Стрибогъ* з *pātrī* (*pāter djēus* 'бог бацька', ср. лат. *Diēspiter*). Як вядома, спалучэнне [pt], узнікшае пазней у сувязі са зменай складападзелу, змянілася не ў [st], а проста згубіла пачатковы [p] (ср. вышэйпрыведзены прыклад *teti* < *te/pti*).

Праславянская мова ведала розныя спалучэнні зычных у розныя перыяды сваёй гісторыі. Яны ўзніклі ў сувязі з разнастайнымі прычынамі і мелі розны лёс.

Якімі жа сродкамі мы валодаем, каб вызначыць склад магчымых спалучэнняў зычных для розных эпох праславянскай мовы?

а) Пачатковая пазіцыя слова. Гэта найбольш надзейны крытэры. Менавіта ён дае нам упэўненасць казаць аб спалучэннях [st] (ср. *statēi*), [sp] (ср. *spētēi*), [sk] (ср. *skora* 'шкура'), [kr] (ср. *kra*), [gr] (ср. *grīva*), [str] (ср. *strouja*) і г.д.

б) З'ява асіміляцыі ў групах зычных у сярэдзіне слова. Склад у пачатковыя перыяды гісторыі праславянскай мовы характарызаваўся значнай аўтаномнасцю. З'явы асіміляцыі зычных магчымых былі толькі ў тым выпадку, калі паміж зычнымі не ішоў складападзел. Вось чаму мы можам казаць аб спалучэнні [zdr] (ср. *no/sdrī* > *no/zdrī*).

в) Для вывучэння праславянскіх спалучэнняў зычных даюць некаторы матэрыял розныя фанетычныя працэсы. Так, пераход [s] у [x] не ажыццяўляўся ў шэрагу выпадкаў. Зычны [s] не змяняўся ў [x], калі ён з наступным зычным уваходзіў у склад аднаго склада. Адсутнасць пераходу [s] у [x] у прыкладах *īstīna*, *louspa*, *jiskra*, *rēkste* кажа аб тым, што тут былі прадстаўлены спалучэнні [sk], [st], [sp]. Вось чаму для характарыстыкі спалучэння [sk] мною прыводзяцца адначасова прыклады *skora* і *eiskatēi*. Апошні прыклад таксама меў спалучэнне [sk].

г) Структура склада ранніх эпох праславянскай мовы ўжо, вядома, істотна адрознівалася ад структуры індаеўрапейскага склада. Тут магчымых былі склады такой структуры, якія індаеўрапейскай прамове не былі вядомыя. І тым не менш у нас ёсць падставы думаць, што ў ранні перыяд праславянская мова не ведала адкрытых складоў на [ō] і [ě] перад двума

зычнымі. Вось чаму мы не можам для дадзенай эпохі казаць аб спалучэннях [st] у *kostis*, [tt] у *mettēi*. У дадзеных прыкладах былі прадстаўлены два зачыненых склада: *kos/tis*, *met/tēi*.

Пры вывучэнні праславянскіх спалучэнняў зычных варта адрозніваць найстаражытнейшыя спалучэнні і спалучэнні, якія ўзніклі ў сувязі з ажыццяўленнем вядомай тэндэнцыі да няўхільнага ўзрастання гучнасці склада. Варта яшчэ вылучаць спалучэнні зычных, што ўзніклі ў сувязі са стратай звышкароткіх галосных, але гэты працэс ужо выходзіць за рамкі праславянскага перыяду.

Пяройдзем да сістэматычнага разгляду найстаражытнейшых праславянскіх спалучэнняў зычных.

Спалучэнні "шумны + санант". Сярод вядомых найбольш старажытных спалучэнняў зычных гэты тып спалучэнняў быў самым распаўсюджаным.

Спалучэнне "выбухны зычны + r":

[kr]: *krū*, *kreidlo-*, *krīk-*

[gr]: *grīva*, *grebsom*, *grois-*

[tr]: *trī*, *trava*

[dr]: *drobūtej.*, *drozd-*

[pr]: *pro*, *pravo-*

[br]: *brū*, *bratr-*

Спалучэнняў "фрыкатыўны зычны + r" праславянская мова не ведала. Індаеўрапейскае спалучэнне [sr] заканамерна ў праславянскім адлюстравана ў [str], што яго радніць з асобнымі гаворкамі прабалтыйскага (з пралатышскімі гаворкамі): *srouja* > *strouja* (ср. лтш. *strauja*), *sroum* > *stroum* (ср. лтш. *straume*). Такім чынам, пачатковыя [sr] і [str] супалі ў адным спалучэнні.

Старое спалучэнне [zr] адпаведна змянялася ў [zdr]. Сляды гэтага знаходзім у стараславянскім издрети (<*izrešti*). Было вядома і спалучэнне [zdr] з [sdr]: *no/zdri*, *men/zdra*. Спалучэнні [sr] і [zr] паўсталі пазней, пасля з'яў метатэзы ў асобных гаворках праславянскай мовы. Гэтыя дыялектныя спалучэнні маглі ўжо не перажываць паказанага вышэй працэсу.

Спалучэнне "выбухны зычны + l":

[kl]: *klīk-*, *klīn-*

[gl]: *glad-*, *gloum-*

[pl]: *plakatē*, *plou-*, *plet-*

[bl]: *blasn-*, *bloisk-*, *blusa*

Спалучэнні [tl] і [dl] у гэты перыяд адсутнічалі. Яны з'явіліся пазней у сувязі са зменай складападзелу.

Спалучэнне "фрыкатыўны згодны + l":

[sl]: *sleiz-*, *slab-*, *slīw-*

[sl]: *slovo-*, *slava*

Надзейных прыкладаў на спрадвечнае спалучэнне [zl] амаль няма (за выключэннем, магчыма, *zlak-*).

Спалучэнне "фрыкатыўны зычны + n, m":

[sn]: snoig-

[sm]: smois-

Спрудвечных спалучэнняў [zn] і [zm] не магло быць! Але былі вядомы спалучэнні [zn] і [zm]: *znatēi*, *zmija*.

Спалучэнні "выбухны зычны + n, m" сустракаліся вельмі рэдка. Можна прывесці надзейны прыклад на [gn]: *gnet-*. У прыкладзе *tisknoti* складападзел, магчыма, ішоў паміж [k] і [n]. Спрудвечных спалучэнняў [bn], [bm], [pn], [pm] не было.

Спалучэнне "выбухны зычны + v":

[kv]: kvas-, kvoit-, kveittēi

[gv]: gvozdūtēi, gvoizda, gveizdatēi

[tv]: tvoji, tvorūtēi, tvr₂d-

[dv]: dvor-, dvīgatēi

Спалучэнняў [pv] і [bv] праславянская мова ўжо не ведала.

Спалучэнне "фрыкатыўны зычны + v":

[sv]: svoji, svekrū, svara.

Спалучэнні [zv] у праславянскай мове не магло быць.

[sv]: svoit-, svītātēi

[zv]: zver-, zvon- (з і.-е. *ghvonos*; літ. *zvanas*, лтш. *zvans* запазычаныя са славянскіх моў).

Спалучэнняў "зычны + санант у раннюю эпоху амаль не было, бо зычны перад [j] сустракаўся на стыку марфем, паміж якімі ішоў складападзел. Аднак адзінкавыя выпадкі, калі [j] пасля зычнага ішоў у сярэдзіне марфемы, былі вядомыя (ср., напрыклад, псл. *sjūtēi*, літ. *siūti*, лтш. *šūt*). Падобныя выпадкі ў вялікай колькасці ўзніклі пазней у сувязі з манафтангізацыяй дыфтангічнага спалучэння [eu].

Спалучэнні "санант + шумны зычны" праславянская мова не ведала. У выпадках тыпу *pōnto-*, *ronka*, *rend-* складападзел ішоў паміж санантам і шумным зычным. Няма надзейных прыкладаў на спалучэнні "санант + санант". Бясспрэчныя выпадкі адносяцца да пазнейшага перыяду. У выпадках тыпу *načēlʹ* (<*nakenl-*) складападзел ішоў паміж санантамі.

Спалучэнні шумных зычных. Спалучэнні шумных зычных у разглядаемы перыяд гісторыі праславянскай мовы сустракаліся параўнальна рэдка. Найбольш тыповымі спалучэннямі для дадзенага перыяду былі спалучэнні [s] з выбухнымі зычнымі. Перад звонкімі выбухнымі [s] змяняўся ў [z].

Спалучэнне [sk]: *skora*, *sken-*, *eiskatēi*. Перад звонкім [g] знойдзем [zg]: *jiskra*, але *jizga*, *prūskatēi*, але *brūzgatēi*. Спалучэнне [sk] магло сустракацца і перад санантамі: [r] (*skrīp-*, *skrebtēi*), [v] (*skvr₂na*, *skvoz-*). Спалучэнняў [sk] і [zg] не было.

Спалучэнне [st]: *statēi*, *stūd-*, *nēs/ste*. З поўнай упэўненасцю казаць аб спалучэннях [st] і [zd] нельга. Магчыма, што ў *nestēi*, *veztēi* складападзел аддзяляў інфінітыўны канчатак ад кораня (ср. *met/tēi*, *ved/tēi* і інш.). Перад

звонкім [d] знойдзем спалучэнне [zd]: *mizda*. Спалучэнне [st] і яго варыянт [zd] маглі ўжывацца перад санантамі: *strouja, nozdri*.

Спалучэнне [sp]: *spētēi, spēs-, spois-, spor-, louspa*. Надзейных прыкладаў на спрадвечнае спалучэнне [zb] няма.

Да ліку вельмі рэдкіх спалучэнняў у дадзены перыяд адносяцца спалучэнне [ks], г.зн. спалучэнне "выбухны + фрыкатыўны": *rē/ksom, tē/ksom*. Тып спалучэнняў "выбухны + фрыкатыўны" стаў характэрным у пазнейшы час. Адсутнічалі ў гэты перыяд спалучэнні "выбухны + выбухны". Спалучэнне [gd] (ср. *togda, kogda*) узнікла пасля змены складападзелу. Тады ж узнікла спалучэнне [kt] (ср. *noktis*).

Падвойныя зычныя (гемінаты). Былі вядомы славянскай мове падвойныя зычныя. Яны ўжываліся на стыку марфем. Мы можам упэўнена казаць аб гемінаце [zz]: *bez/zakon-*, аб гемінаце [tt]: *met/tēi, gnet/tēi, set/tēi* (< *sed/tēi*), аб гемінаце [dd]: *dad-di* (заг. лад). Аб гемінатах у выпадках тыпу *essi, ottik-* казаць з поўнай упэўненасцю цяжка, бо тут гемінаты маглі згубіцца яшчэ ў даславянскі перыяд. Бругман лічыў, што індаеўрапейскія гемінаты згубіліся ў балта-славянскай прамове.

Найстаражытнейшая структура склада, інтанацыя, націск.

У найстаражытнейшую эпоху гісторыі праславянскай мовы склады маглі быць адкрытымі і закрытымі (*rū/ba, ron/ka, sū/nus, sup/nos*). Вельмі важная для гісторыі праславянскай мовы тэндэнцыя да адкрытасці склада стала актыўнай у параўнальна позні перыяд яго развіцця. Аднак і ў раннія эпохі праславянскай мовы лёгка выявіць некаторую праяву гэтай тэндэнцыі. Гэта выяўлялася ў тым, што ў мове не існавалі спалучэнні тыпу "санант + шумны зычны".

Склады маглі быць доўгімі і кароткімі. Доўгімі яны былі тады, калі складаўтваральная галосная была доўгай або калі склад меў дыфтангічнае спалучэнне. Кароткім склад быў у тым выпадку, калі складаўтваральная галосная была кароткай.

Доўгія склады ў слове прамаўляліся з рознай вышыняй тону. Тон мог быць узыходзячым, мог быць сыходным. Сыходная даўгата (цыркумфлекс) была больш доўгая, чым узыходзячая (акут). Яна мела дзве вяршыні (тон павольна паніжаўся і зноў падвышаўся), тады як узыходзячая даўгата мела адну вяршыню (тон падвышаўся і хутка зніжаўся). Склады з доўгім манафтонгам мелі ўзыходзячую інтанацыю. Склады з дыфтангічнымі спалучэннямі маглі мець абедзве інтанацыі ў залежнасці ад даўгаты або сцісласці складовай часткі дыфтангічнага спалучэння. Так, у *vārna, bērza* (< *berāza*), *sēito-* (< *seiāto-*) дыфтангічныя спалучэнні мелі ўзыходзячую інтанацыю, а ў *golsos-* сыходную. Кароткія склад першапачаткова інтанацыі не мелі. Яна з'явілася, пазней.

Такім чынам, узыходзячая інтанацыя (акут) магла быць звязана з "ларынгалам". Менавіта страта "ларынгала" абумовіла ўзнікненне ўзыходзячага тону на складзе. Узыходзячая інтанацыя парадзіла ў выглядзе проціпастаўлення сыходную інтанацыю. Паўстала новая карэляцыя на доўгіх складах, адзначаным (маркіраваным) членам якой быў акут.

Сляды старой інтанацыі пад націскам па-рознаму адлюстраваны ў сучасных славянскіх мовах. Так, у сербахарвацкай на месцы акута знаходзім кароткую сыходную інтанацыю ("): *krava*, у славенскай – доўгае ўзыходзячае: *krava*, у чэшскай тут будзе даўгата: *krava*, у славацкай і польскай – сцісласць: *krava*, *krowa*. Цыркумфлекс у сербахарвацкай і славенскай адлюстраваны ў выглядзе доўгага сыходнага (^): *breg*, *breg*, у чэшскай, славацкай і польскай будзе кароткі галосны: *breh*, *breh*, *brzeg*. У рускай гэтыя старажытныя інтанацыйныя адрозненні адлюстраваны ў месцы націску. Так, у поўнагалосных формах націск на другой частцы сведчыць аб акуце: *карова*, на першай – аб цыркумфлексе: *бераг*.

У шэрагу выпадкаў сучасныя славянскія мовы даюць супярэчлівы матэрыял. Так, у словах *darъ*, *synъ*, *ryba* на першым складзе павінна была быць акутавая інтанацыя, бо прадстаўлены доўгі манафтонг. Аднак у сербахарвацкай *dar* і *syn* маюць доўгую сыходную інтанацыю, у чэшскай знойдзем сцісласць: *dar*, *syn*. Гэтыя дадзеныя сведчаць аб цыркумфлекснай інтанацыі ў гэтых словах. Слова *ryba* у сербахарвацкай заканамерна паказвае на акутавую інтанацыю (ср. *риба*), але чэшская літаратурная мова і большасць гаворак нечакана сведчаць аб цыркумфлексе (ср. *ryba*). Усе гэтыя адхіленні (а колькасць прыкладаў можна было б значна павялічыць) з'яўляюцца вынікам розных працэсаў, што адбываліся ў славянскіх мовах у розны час. Аб іх размова будзе ісці пазней.

Паказаная вышэй сувязь паміж складамі і інтанацыяй характэрная для неканцавых складоў. Вывучэнне характару інтанацыі ў канцавых складах уяўляе вялікія цяжкасці. Славянскія мовы змяшчаюць тут толькі ўскосныя ўказанні.

Склады характарызаваліся значнай аўтаномнасцю. Складападзел службы надзейнай абаронай ад уздзеяння суседніх гукаў, якія адносяцца да розных складоў.

Націск быў дынамічным, не меў трывалага становішча. Паміж націскам і інтанацыяй у гэты перыяд не было ніякай сувязі. Усе склады (доўгія і кароткія) маглі быць націскнымі і ненаціскнымі. Перамяшчэнне націску ў адной парадыгме, характэрнае, напрыклад, для сучаснай рускай мовы (ср. наз. адз. *сцяна*, він. адз. *сцяну*; 1 ас. адз. *пішу*, 2 ас. адз. *пішаю* і г.д.), у шэрагу выпадкаў не адлюстроўвае спрадвечнага стану. Яно ўзнікла пазней у сувязі з рознымі фанетычнымі і марфалагічнымі працэсамі (напрыклад, з перамяшчэннем націску з кароткага склада або доўгага цыркумфлекснага на акутавы). Аднак рухомасць націску ў адной парадыгме была вядомая і індаеўрапейскай прамове, адкуль яна перайшла і ў праславянскую (напрыклад, перамяшчэнне націску ў цяперашнім часе нетэматычных дзеясловаў). З усіх сучасных славянскіх моў найбольш каштоўныя дадзеныя аб месцы старажытнага праславянскага націску даюць руская мова і чакаўскія гаворкі сербахарвацкай мовы.

Адносіны праславянскага вакалізму да індаеўрапейскага.

Як сведчаць дадзеныя параўнальнай граматыкі індаеўрапейскіх моў, у праславянскім галосным [ā] супалі галосныя [ā] і [ō].

Прыклады: псл. brātr- (ср. ст.-інд. bhrātar-, грэч. φράτωρ лат. frater, ст.-ірл. braithir, дзн. bruoder); псл. mātī (ср. ст.-інд. mātār-, грэч. δόμητις, лат. māter, тох. А. tācar, тох. В. mācer, літ. močiutė 'жанчына', лтш. mātė, ст.-прус. mūti).

Пераход [ō] у галосны [ā] пацвярджаецца не толькі дадзенымі роднасных індаеўрапейскіх моў. Мы выяўляем вынікі гэтага працэсу ва ўсіх тых славянскіх марфемах, у якіх галосны [ō] падвергнуўся падаўжэнню. У гэтым выпадку паслядоўна знойдзем галосны [ā].

Супадзенне і.-е. [ā] і [ō] у адным гуку назіраецца ў шматлікіх індаеўрапейскіх мовах. Так, у германскіх [ā] і [ō] супалі ў [ō] (ср. гот. brōtar, ст.-сакс. brōther; гот. blōma, ст.-скд. blōme).

У балтыйскіх мовах індаеўрапейскія [ā] і [ō] звычайна адрозніваюцца, і гэта вельмі істотна адрознівае іх ад славянскіх. У літоўскай [ō] змяніўся ў дыфтонг [uo] (па дыялектах у [ō], [ou], [ū]), тады як [ā] змяніўся ў [ō]; літ. puota 'пір' (ср. лат. pōtus 'напой'); літ. motina 'маці', močiutė 'жанчына', brolis 'брат'. У латышскай [ā] захоўваецца (ср. mātė, brālis, у літоўскай brolis – абедзве з памяншальнай формы *brāterēlis), [ō] змяніўся аналагічна літоўскаму (ср. лтш. duot, літ. duoti 'даць'). Паслядоўна адрозніваюцца рэфлексы індаеўрапейскіх [ā] і [ō] у грэчаскай, італьянскай, армянскай, албанскай і інш. У кельцкай [ā] і [ō] супалі ў адной артыкуляцыі [ā] толькі ў неканцавых складах.

Індаеўрапейскія галосныя [ō] і [ā] у праславянскай супалі ў адным галосным тэмбру [ō]. Магчыма, што гэты гук меў слабую ступень лабіялізацыі, г.зн. вымаўляўся як [o^a].

Прыклады: псл. dom- (ср. ст.-інд. dāmah, грэч. δόμος, лат. domus); ісл. gost- (ср. лат. hostis); псл. okos (ср. лат. oculus, літ. akis); псл. osm₂- (ср. ст.-інд. astāu, грэч. ὀχτώ, лат. octō, літ. aštuoni); псл. ovika (ср. ст.-інд. avikā, грэч. οἶς, лат. ovīs, літ. avis).

Супалі ў адным галосным [ā] і [ō] і ў германскіх мовах. У адрозненне ад славянскіх у іх знойдзем не [ō], а [ā]: гот. akrs 'поле' (ср. лат. āger), гот. ahtaui 'восем' (ср. лат. octō), гот. asts 'галінка' (ср. грэч. ὄζος). Аналагічна адбылося супадзенне індаеўрапейскіх [ā] і [ō] у балтыйскіх мовах: літ. avis, 'авечка',

лтш. дыял. *avs*; літ. *ašis* 'вось', лтш. *ass*, ст.-прус. *assis*, літ. *gāras* 'пар, чад', лтш. *garaini* (ср. псл. *gorētēi*). Гэты працэс збліжае балтыйскія і германскія мовы.

Мейе ў свой час звярнуў увагу на тое, што ў шматлікіх мовах існуе вызначаная сувязь паміж супадзеннем галосных [ā] і [ō] і галосных [ǣ] і [ǫ] у адной артыкуляцыі. "Мовы, схільныя змешваць ā і ō, — тыя ж, якія змешваюць ǣ і ǫ" ("Уводзіны...", 128). Аднак, як мы бачылі вышэй, магчымы і адхіленні

(ср. балтыйскія мовы, албанская мова, у якой [ǣ] і [ǫ] супалі ў [ǣ], а рэфлексы [ā] і [ō] адрозніваюцца). Неабходна ўлічваць і тое, што ў розных мовах была розная скіраванасць гэтых працэсаў.

Калі адбылося супадзенне галосных [ā] і [ō], [ǣ] і [ǫ] у адной артыкуляцыі? На гэты конт адзінства ў поглядах няма. Шматлікія навукоўцы мяркуюць, што паказаны працэс пачаўся яшчэ на індаеўрапейскай глебе (гл., напрыклад, Ільінскі. Праславянская граматыка, §46). У адносінах лёсу галосных [ǣ] і [ǫ] гэта не выклікае сумненняў. Можна ўпэўнена сцвярджаць, што ў самыя раннія эпохі гісторыі праславянскай мовы гэтыя два галосныя не адрозніваліся. Галоснага [ǣ] праславянская мова не ведала. Складаней вырашаецца пытанне ў адносінах лёсу, галосных [ā] і [ō].

Некаторыя мовазнаўцы звярнулі ўвагу на тое, што ў праславянскай адрозніваўся лёс [ā] і [ō] пасля [j] у пачатку слова: [jā] > [jě], але [jō] > [jā] (**jād- > jěd-, но jōr- > jār-**). Прыклады: руск. *ехать* (з *hxать*), польск. *jechać*, але укр. *ярий*, польск. *jary* (ср. Мілеўскі. RS, X, 81). Аднак гэтым фактам надаваць вялікага значэння не варта. Па-першае, гэтых выпадкаў вельмі мала. Акрамя таго, і пачатковае [jā] не заўсёды змянялася ў [jě] (нават у адных і тых жа марфемах). Паказаны працэс адносіцца да позняга часу, ён не сведчыць аб тым, што [ā] і [ō] у ранні перыяд гісторыі праславянскай мовы адрозніваліся. Вайан лічыць, што аб адрозненні паміж [ā] і [ō] у праславянскай сведчыць розны лёс флексіі дав. адз. асноў на **-o** (ср. *plodu*) і дав. адз. асноў на **-a** (ср. *vodě*). Ён выходзіць і ў першым выпадку з праформы *plodoi* (сюды ж тв. мн. **-y** з *plodōis*), у другім — з праформы **-āi** (гл. "Grammaire comparee...", 112). Але гэты аргумент яшчэ менш доказны, бо ён будзецца па аснове вельмі спрэчных рэканструкцый. Акрамя таго, аўтар у дадзеным выпадку не ўлічвае адметных умоў канца слова. Аб генэзе дадзеных флексій размова будзе ісці ў другім выпуску "Нарысу". Пазбаўлена ўсякай падставы сцвярджанне Гуйера, што "галосныя ā і ō ў славянскай мове доўгі час адрозніваліся. Даволі позна (калі ō перад канчатковым n ужо замянілася ū)... абодва галосных супалі ў адным гуку — у галосным ā" ("Уводзіны...", 55). У позні перыяд гісторыі праславянскай мовы галосны [ō] ужо не пераходзіў у [ā], пра што, дарэчы, сведчаць гоцкія запазычанні ў праславянскай.

Нядаўна польскі мовазнавец Атрэмбскі выступіў з новай тэорыяй.

Паводле яго сцвярджэнняў, праславянскіе галосныя [ā] і [ō] супалі ў галосным [ā] толькі ў пачатку і сярэдзіне слова. У канчатковых складах гэтыя галосныя змяніліся ў [ā] толькі "ў аднаскладовых формах". У шматскладовых [ō] змяніўся ў [ū], затым у [y] (ВЯ, 1954, № 5, 28). Гэтае сцвярджэнне з'яўляецца цалкам неабгрунтаваным. У дадзеным выпадку гаворка ідзе аб лёсе [ō] у групах **-ons** у канцы слова. Гэты працэс нельга адрываць ад змены [ō] перад [n] у [ũ]. Тут быў прадстаўлены працэс лабіялізацыі перад насавым санантам. Як было сказана вышэй, галосны [ō] у становішчы перад насавым санантам у адным складзе змяняўся ў [ō^u]. Калі ўзнікала ўмовы для яго даўгаты, з'яўляўся галосны [ō^u]. Пазней абодва гэтыя галосныя змяніліся адпаведна ў [ũ] і [ū], а затым у [ъ] і [y]. Гіпотэзе Атрэмбскага супярэчыць пераход [ō] у [ā] у формах аблатыва (псл. генетыва): *plodōd* > *plodā*.

Прыхільнікі тэорыі балта-славянскай прамовы спрабуюць давесці, што лёс галосных [ā], [ō], [ǣ], [ǫ] у славянскіх і балтыйскіх мовах не супярэчыць гэтай тэорыі. Для гэтага ім прыходзіцца будаваць вельмі штучныя гіпотэзы, таму што, як мы бачылі вышэй, лёс гэтых галосных у дадзеных мовах дыяметральна процілеглы. Галосныя [ǣ] і [ǫ] у праславянскай змяніліся ў [ǫ], у прабалтыйскай яны далі [ǣ]. Прыхільнікі тэорыі балта-славянскай прамовы з гэтай цяжкасці выходзяць проста: абодва гэтых кароткіх галосных у інда-іранскай, германскай і балта-славянскай мовах змяніліся ў [ǣ], а ўжо пазней, пасля распаду балта-славянскай прамовы, у праславянскай [ǣ] змяніўся ў [ǫ]. "Супадзенне гэтых двух галосных у адной галоснай, – піша Фартунатаў, – адбылося яшчэ ў літоўска-славянскай мове (г.зн. у балта-славянскай. – С.Б.), дзе гэтая галосная гучала як *ǣ^o*, адкуль агульнаславянскае **o**, літоўскае **a**" ("Лекцыі...", 26). Гэты вывад робіцца толькі на тым апрыёрным дапушчэнні, што праславянская і прабалтыйская развіліся з балта-славянскай прамовы і што таму лёс галосных [ǣ] і [ǫ] у іх павінен быць агульным. Яшчэ далей у гэтым стаўленні пайшоў Крэчмер, які пісаў ужо не аб супадзенні [ǣ] і [ǫ] у [ǣ^o], а аб пераходзе ў праславянскай [ǫ] у [ǣ].

Натуральна, што прыхільнікі тэорыі балта-славянскай прамовы спрабавалі знайсці ў славянскіх мовах пацвярджэнне сваёй высновы. Звычайна яны паказвалі на тое, што праславянскі галосны [ǫ] быў слаба лабіялізаваны. Гэта даказваецца перадачай славянскіх слоў грэкамі і грэчаскіх слоў славянамі: *slověne* – Σχλαβηνοί; *korabl'ь* – *korabl'ь*; *Sotona* – *Sotona*; *Θεσσαλονίκη* – *Solunь*; *krъbъtъ* – *krovatь*. Падобную перадачу знаходзім толькі ў тых грэчаскіх словах, якія вядомы былі жывой славянскай мове і таму адлюстроўвалі народнае вымаўленне. У словах чыста кніжных гэтага мы не знаходзім (ср. грэч. ' Αβιάvar у Марыінскім ев. авіатары. Мр., 123, 9 – 10). Некаторыя грэчаскія запазычанні адлюстроўваюць кніжнае і народнае вымаўленне (ср. грэч. Λάζарος, у славянскіх Лазарь і Лазорь).

Прыведзеныя прыклады не даюць падстаў для меркаванняў аб характары праславянскага [o]. Па-першае, паміж гіпатэтычнай балтаславянскай мовай і перыядам славяна-грэчаскіх моўных сувязяў павінна было мінуць каля паўтары тысячы гадоў. Відавочна, што за гэты доўгі тэрмін характар галоснага [ǫ] мог зведаць істотныя змены. Па-другое, славяне маглі перадаць грэчаскі [α] толькі галосным [ǫ]. Гэта адбылося б нават у тым выпадку, калі б славянскі [ǫ] быў моцна лабіялізаваны. Справа ў тым, што пры перадачы запазычаных слоў вырашае справу не акустычная блізкасць гукаў, а заканамернасці той мовы, якая засвойвае дадзенае слова. У праславянскай існавала карэляцыя [ā] – [ǫ], якая падпарадкоўвала сабе і запазычаныя словы. Вось чаму грэчаскі галосны [α] павінен быў змяніцца ў [ǫ] або стаць доўгім. Іншага выхаду не было.

Французскае слова *roman* мы прамаўляем *rama* $\square$ *n*. Ці маем мы права на гэтай падставе казаць аб блізкасці ненаціскага французскага [o] да рускага [a]? Вядома, не. У заходнефінскіх запазычаннях з усходнеславянскіх моў зычныя [t], [p], [k] паміж галоснымі перадаюцца доўгімі глухімі [tt], [pp], [kk], а зычныя [d], [b], [g] у тым жа становішчы кароткімі [t], [p], [k]. Мы б дапусцілі памылку, калі б на гэтай падставе зрабілі выснову аб пераходзе звонкіх у глухія паміж галоснымі ва ўсходнеславянскіх мовах.

Нельга прызнаць грунтоўнай гіпотэзу аб дэлабіялізацыі галосных праславянскай мовы ў пачатковы перыяд яе існавання. Гэтая гіпотэза знайшла найбольш паслядоўнага абаронцу ў асобе Марэша (гл. "Slavia", XXV, 445 – 450). Зыходзячы з гэтай гіпотэзы, Марэш кажа не толькі аб праславянскай змене [ō] у [ā], але і аб змене [ǫ] у [ǣ]. Як мы бачылі вышэй, у распараджэнні славіста няма фактаў, якія б давалі падставу казаць аб пераходзе [ǫ] у [ǣ]. У свой час Трубяцкі прапанаваў дыяметральна процілеглае рашэнне дадзенага пытання. Ён лічыў, што супадзенне ў праславянскай **П** і [ǫ] у [ō] пераканаўча кажа аб тым, што [ā] і [ō] першапачаткова змяніліся не ў [ā], а ў [ō], бо ў дадзеную эпоху карэлятыўныя пары галосных адрозніваліся нібыта толькі ў колькасных адносінах. Усе падобныя адцягненыя схемы адносяцца да вобласці "папяровай фаналогіі". Марэш кажа таксама аб дэлабіялізацыі [ū] і [ū̄], забываючы, што дадзены працэс адбываўся зусім у іншую эпоху. Акрамя таго, асобныя выпадкі дэлабіялізацыі (вядома, пераход [ū] у [ъ] уяўляе нейкі этап дэлабіялізацыі) не заўсёды могуць сведчыць аб агульнай тэндэнцыі. Заўсёды варта памятаць, што змена [ū] у [ъ] самым цесным вобразам звязана са зменай [ī] у [ь].

Паводле класічнай параўнальнай граматыкі індаеўрапейскіх моў, у індаеўрапейскай прамове былі прадстаўлены два галосных: [o] і [α]. Першы – *schwa indogermanicum primum* – уяўляў ступень рэдукцыі галосных [ā], [ō], [ē], другі – *schwa indogermanicum secundum* – ступень рэдукцыі галосных [ǣ], [ǫ], [ě]. Яшчэ на індаеўрапейскай глебе гэтыя галосныя зведалі істотныя змены. У шматлікіх індаеўрапейскіх мовах [ə] захаваўся толькі ў пачатковым

складзе, не адлюстраваны ў выглядзе [ǣ] (ср. лат. *stāre*, але *stātus*; псл. *stāti*, але *stojo*; г. *spērare*, але *pro-spēr* з **pro-spār-*; псл. *spēti*, але *sporъ* 'багацце'; г. *sēmen*, але *sātus* 'пасеяны'). У арыйскай галіне [ə] змяняецца на [i] і захоўваецца ва ўсіх пазіцыях слова: ст.-інд. *pitar-*, ст.-іран. *ar-*, ст.-інд. *duhita*□*r*, *damita*□*h* 'прыручаны'. Аднак у дыфтангічных спалучэннях і тут [ə] змяніўся ў [ǣ]: ср. ст.-інд. *dha*□*yati* 'co' (псл. *dojo*), ав. *stāora-* 'буйная скаціна' (псл. *tour-* > *tur-*, літ. *taū*, ст.-прус. *tauris*). Захоўваецца [ə] у непачатковым складзе ў грэчаскай (грэч. *θυγάτηρ*). Перад галосным [ə] згубіўся ва ўсіх мовах. Што датычыцца [α], то ў лацінскай ён таксама адлюстраваны ў выглядзе [ǣ], у праславянскай у выглядзе [i] або [ǔ] (ср. лат. *quattuor*, псл. *kitūr-*, адкуль пазней *kityr-*). Стадыя чаргавання з [ě] адлюстраваная ў гэтым жа лічэбніку *tur-* > *četyr-*; ср. літ. *keturi*). У займеннікавай аснове *kъtor-* можна ўбачыць [α]. Стадыю чаргавання з [ǫ] уяўляе *kotor-*. Гэтак жа можна тлумачыць праславянскія варыянты *togda* і *tъgda*, *kogda* і *kъgda*. Узнікненне [ə] у шэрагу доўгіх галосных, [α] у шэрагу кароткіх галосных было па-фанетычнаму абумоўленым: яны ўзнікалі ў пераднаціскным складзе (ср. псл. *sta*□*ti*, але *stojo*; *spējo*, але *spor-*, ср. ст.-інд. *sphi-* але ст.-інд. *sphāyate*).

Такі традыцыйны пункт гледжання па дадзеным пытанні. Ён цяпер разглядаецца карэнным вобразам у святле дадзеных ларынгальнай тэорыі. Аднак суцэльнай канцэпцыі на аснове новых дадзеных яшчэ няма. Кажуць не толькі аб метадах інтэрпрэтацыі, але і аб існаванні самога аб'екта. Шэраг даследчыкаў наогул адмаўляе існаванне [α], некаторыя адмаўляюць за ім фаналагічнае значэнне. [ə] тлумачаць як спалучэнне "ларынгала" з рэдукаваным галосным. Але, па-першае, застаецца невыразнай прырода рэдукаванага і, па-другое, няма адказу на то, чаму ў розных індаеўрапейскіх мовах лёс [ə] быў розным. Існуе здагадка, паводле якой [ə] у словах тыпу *duhitar-* узнік пазней у асобных індаеўрапейскіх мовах. Паводле гэтага погляду, нельга казаць аб страце [ə] у псл. *dukti*. Тут яго і не было. Курылович кажа аб адсутнасці вакалізацыі [ə] ва ўнутраных складах. Некаторыя мовазнаўцы (напрыклад, Згуста) тлумачаць [ə] як складовы "ларынгал" [H], які уяўляе "саслабленую" стадыю аблаута.

Галосны [ē] у праславянскай быў адкрытым гукам. Гэта пацвярджаецца тым, што пазней, пасля першай палаталізацыі задненёбных, ён змяніўся ў [ā].

Галосны [ē] адпавядае індаеўрапейскаму [ē], галосны [ě] – індаеўрапейскаму [ě]. Прыклады: псл. *sēmen* (ср. лат. *sēmen*, літ. *se*□*menys*, 'льняное семя'); псл. *dēd-* (ср. літ. *dėdė* 'дзядзька'); псл. *zvēr-* (ср. літ. *žvėris*); псл. *mēra* (ср. лат. *mērior*); псл. *ber-* (ср. грэч. *φέρω*, лат. *fēro*); псл. *medus* (ср. грэч. *μέδου* 'салодкі, хмельны напой, мёд', пазней 'віно' літ. *medus* 'мёд', ст.-прус. *meddo*); псл. *nebos* (ср. грэч. *νεέλη* 'воблака', лат. *nēbŭla* 'туман, воблака'); псл. *vetusos* (ср. грэч. (F) *έτος*; 'год', лат. *vētus* 'стары', літ. *vetušas*

'стары, лядашчы').

Праславянскія галосныя [ǫ], [ū], [ī], [ī] генетычна ўзыходзяць да індаеўрапейскіх санантаў. Яны ўяўлялі сабой складовую прыступку санантаў, якая была нулявой прыступкай чаргаванняў дыфтангічных спалучэнняў. На працягу доўгага часу гэтыя галосныя ў праславянскай не падвяргаліся ніякім зменам.

Галосны [ǫ] сустракаўся ў вялікай колькасці марфем: псл. *dukti*, (ср. ст.-інд. *duhitār-*, ав. *dugədar-*, арм. *dustr*, грэч. *δυγάτηρ*, літ. *duktė*); псл. *snusa* (ср. лат. *nīrus*, дзн. *snur*); (псл. *blūsa* (ср. літ. *blusa*); псл. *medus* (ср. літ. *medus*). Аднак не ва ўсіх выпадках праславянскі [ǫ] генетычна ўзыходзіць да індаеўрапейскага [ǫ]. Як паказана было вышэй, у рэдкіх выпадках [ǫ] знаходзім на месцы [α], які ўяўляў сабою ступень рэдукцыі галосных [ǣ], [ǫ], [ě] (напрыклад, у дзеяслове *gunatēi*).

Часта сустракаўся ў розных пазіцыях галосны [ū]: псл. *dūm-* (ср. грэч. *δυμός*, лат. *fūmus*, літ. *dūmai*); псл. *tū* (ср. лат. *tū*); псл. *sūnūs* (ср. літ. *sūnus*); псл. *rūkos* (ср. літ. *rūkti*); псл. *ūdra* (ср. літ. *u^odra*). У асобных выпадках адпаведнасці будуць новымі. Так, славянскае *lyko-* (ср. руск. *лыко*, схр. *лико*, чэшск. *ly^oko*, польск. *lyko* і інш.) дае падставу аднаўляць праславянскі прататып у выглядзе **lūko-*. Аднак у роднасных мовах знаходзім у адпаведнасці праславянскаму [ū] спалучэнне [un]: ст.-інд. *lu^oncati*, літ. *lūnkas*, ст.-прус. *lunkan*.

Галосны [ī] быў прадстаўлены ў вялікай колькасці марфем каранёвых і афіксальных: псл. *mizda* (ср. грэч. *μισθός* 'аплата'); псл. *din-* (ср. ст.-інд. *dinam*); псл. *migla* (ср. грэч. *μίχλη*, літ. *migla*); псл. *noktis* (ср. лат. рад. адз. *noctis*, літ. *naktis*); псл. *ovika* (ср. ст.-інд. *avikā*, лат. *ōvis*; псл. *vidova* (ср. ст.-інд. *vidha^ovā*, гот. *widuwō*).

У шэрагу марфем галосны [ī] знаходзім на месцы [α]: *biratēi*, *kitūr-*, *dism₂t-*, *jismi*; у некаторых выпадках на месцы [ě] у становішчы перад інтэрвакальным [j]: псл. *trije*, і.-е. *trejes* (ср. ст.-інд. *tra^oyas*).

Галосны [ī] разам з галосным [α] належыць індаеўрапейскім галосным, якія амаль не змяніліся ў розных індаеўрапейскіх мовах. Сустракаецца гэты галосны ў шматлікіх марфемах: псл. *vīt-* (ср. ст.-інд. *vita^oh*, літ. *vy^oti* 'плесці'); псл. *giv-* (ср. ст.-інд. *jīva^oh*, лат. *vīvus*, літ. *gy^ovas*); псл. *pīt-* (ср. грэч. *πίδι*); псл. *svīn-* (ср. лат. *suīnus*, ням. *Schwein*, – дыфтонг **ei** з **ī**); псл. *nītis* (ср. ст.-інд. *nīvih* 'фартук', літ. *ny^otis* 'грэбень ткача', лтш. *nīts* 'ремиза'); псл. *līnis* (ср. грэч. *λιεύς* 'марская рыба', лтш. *līnis* 'лінь'); псл. *īlus* (ср. грэч. *ἰλός* 'твань', лтш. *īls* 'цалкам цёмны').

Сярод галосных санантаў былі доўгія і кароткія пярэдняга і задняга радоў. Як было ўжо сказана, даўгата сананту (як і ўсіх галосных) вызначалася "ларынгалам" у індаеўрапейскай прамове. Гэта ў цяперашні час з'яўляецца агульнапрызнаным. Інакш ідзе справа з прызнаннем наяўнасці ў праславянскай галосных санантаў пярэдняга і задняга радоў, з якіх пасля, у перыяд балта-славянскай еднасці, узніклі, з аднаго боку, [ir], [il], [im], [in], з другога, – [ur], [ul], [um], [un]. Ужо даўно менавіта так тлумачылі адрозненне паміж [ir] і [ur], [il] і [ul] Бадуэн дэ Куртэнэ і Педерсен, але гэтае тлумачэнне не знайшло падтрымкі сярод навукоўцаў. За апошнія дзесяцігоддзі было прапанавана шмат тлумачэнняў і новых гіпотэз, але ні адна з іх не стала агульнапрызнанай. Я аддаю перавагу гіпотэзе аб наяўнасці ў раннім перыядзе праславянскай мовы санантаў пярэдняга і задняга радоў (не толькі плаўных, але і насавых). Гэтыя адрозненні былі фанематычныя. Некаторыя навукоўцы (напрыклад, Ільінскі) аддаюць перавагу сцвярджэнню аб лабіялізаваных і палаталізаваных санантах. Гэта нельга прызнаць удалым, бо лабіялізацыя ў дадзеным выпадку не можа быць пацверджана фактамі. Нельга казаць і аб палаталізаваным характары складовых санантаў, бо тут мы маем справу не з зычнымі, а з галоснымі. Адрозненні паміж галоснымі санантамі пярэдняга і задняга радоў канчаткова вызначаліся ўмовамі індаеўрапейскага аблаута.

Адносіны праславянскага кансанантызма да індаеўрапейскага.

Калі ўжо даўно ўдалося распазнаць характар старажытнаіндыйскага вакалізму і выявіць яго глыбокую своеасаблівасць і адрозненне ад індаеўрапейскага, то ў адносінах кансанантызма справа ішла інакш. Тут аўтарытэт паказанняў старажытнаіндыйскай мовы да апошняга часу быў беспярэчным. У Мейе не ўзнікала ніякіх сумненняў у тым, што старажытнаіндыйская сістэма прыдыхальных зычных адлюстроўвала індаеўрапейскі стан. Ён упэўненна казаў аб індаеўрапейскіх звонкіх і нават глухіх прыдыхальных. Апошнія ён адносіў да "экспрэсіўных фанем". Аднак факты шэрагу індаеўрапейскіх моў настолькі супярэчылі дадзеным старажытнаіндыйскай мовы, што і Мейе павінен быў казаць аб глухіх прыдыхальных у індаеўрапейскай асцярожна і са шматлікімі абмоўкамі. Аднак амаль ва ўсіх агульных кіраўніцтвах па славянскім мовазнаўстве дагэтуль пішуць аб страце праславянскай мовай індаеўрапейскіх прыдыхальных (гл., напрыклад, Гаралек. Uvod..., 104).

Сучасная параўнальная граматыка ўносіць вельмі істотныя карэктывы ў традыцыйнае ўяўленне аб індаеўрапейскім кансанантызме. Ёсць усе падставы лічыць, што прыдыхальныя звонкія зычныя былі вядомы толькі асобным індаеўрапейскім дыялектам. І тут яны першапачаткова з'яўляліся не самастойнымі фанемамі, а пазіцыйнымі варыянтамі непрыдыхальных. Няма сумненняў, што прыдыхальныя звонкія існавалі ў італійскай, грэчаскай і

іншых прамовах. Толькі ў індыйскіх мовах атрымалі шырокае развіццё таксама глухія прыдыхальныя зычныя, у чым некаторыя мовазнаўцы бачаць вынік уздзеяння мясцовага неіндаеўрапейскага субстрата. Варта звярнуць увагу на глыбокае адрозненне ў адносінах лёсу так званых прыдыхальных паміж індыйскімі і іранскімі мовамі. Іншым быў лёс тых дыялектаў індаеўрапейскай прамовы, з якіх у наступным развіліся мовы праславянская, прыбалтыйская і шэраг іншых індаеўрапейскіх моў. Для гэтых дыялектаў у нас няма ніякіх падстаў меркаваць наяўнасць так званых прыдыхальных. Цяжка сабе прадставіць, што прыдыхальны зычны мог згубіць прыдыханне, не змяніўшы пры гэтым сваёй прыроды. Для гэтага трэба выказаць здагадку, што адзіны гук [bh] распаўся на дзве самастойныя артыкуляцыі.

Трэба думаць, што ў індаеўрапейскім дыялекце, з якога пазней вылучыўся праславянская, не былі перажыты працэсы, якія паслужылі вынікам узнікнення прыдыхальных зычных. Таму нельга ўслед за аўтарамі шматлікіх кіраўніцтваў па славянскім мовазнаўстве сцвярджаць, што ў праславянскай індаеўрапейскія прыдыхальныя зычныя згубілі прыдыханне. Для праславянскай мовы адрозненне паміж непрыдыхальнымі і прыдыхальнымі зычнымі не мае значэння: непрыдыхальны і прыдыхальны заўсёды адлюстраваны аднолькава: ср. псл. *dum-*; – ст.-інд. *dhūma*□*h*, лат. *fūmus*, літ. *du*□*mai*, ст.-прус. *dumis*; псл. *dom-* – ст.-інд. *damah*, грэч. *δόμος*, лат. *dōmus*; псл. *bratr-* – ст.-інд. *bhrātar-*, грэч. *φράτωρ*, лат. *frater*; псл. *dl₂g-* – ст.-інд. *dīrgha*□*h*, грэч. *δολιχός*, літ. *ilgas*; псл. *gerav-* – грэч. *γέρας*, лат. *grūs*, літ. *ge*□*ruė*.

Пытанне аб генэзе індаеўрапейскіх прыдыхальных працягвае заставацца дыскусійным. Магчыма, што звонкія прыдыхальныя зычныя ўзніклі ў выніку зліцця зычнага з "ларынгалам" у адну складаную артыкуляцыю. Можа быць тут варта бачыць вынік дыссіміляцыйных працэсаў. Але дадзеныя праблемы выходзяць за межы параўнальнай граматыкі славянскіх моў. Займацца пераглядам гэтых пытанняў мы не можам. Менавіта таму мы будзем карыстацца ў прынятых індаеўрапейскіх рэканструкцыях знакамі bh, dh і gh.

Не адлюстроўвае праславянскі кансанантызм адрозненні індаеўрапейскіх лабіялізаваных і нелабіялізаваных задненёбных зычных. І гэтыя адрозненні сфарміраваліся ў асобных індаеўрапейскіх мовах у вызначаных фанетычных умовах.

Вышэй ужо ішла размова аб так званых сярэдненёбных індаеўрапейскіх [k¹], [g¹]. Гэтыя зычныя ў праславянскай былі адлюстраваны ў выглядзе [s], [z].

Прыклады: псл. *desm*₂-, і.-е. *dek*¹*m* (ср. греч. *δέχα*, лат. *decem*, літ. *dešimtis*); псл. *osm*₂-, і.-е. *ok*¹*tō* (ср. греч. *ὀχτώ*, лат. *octō*, літ. *aštuoni*).

Для шэрагу славянскіх марфем занадта мала прадстаўлена індаеўрапейскіх адпаведнасцяў, каб упэўнена вырашыць пытанне аб генэзе зубных. У гэтых выпадках адмысловую каштоўнасць уяўляюць факты літоўскай мовы. Так, літоўскае *šāmas* дае падставу ў славянскай *soť* бачыць [s]. Супастаўленне з лацінскай *salmō* спрэчна.

Даўно ўжо мовазнаўцы звярнулі ўвагу на тое, што ў шэрагу выпадкаў індаеўрапейскія [k¹], [g¹] адлюстраваны ў праславянскай у выглядзе [k], [g]. Такіх слоў не так мала. Пакажу найважныя: *gons*- (ср. греч. *χῆν*, лат. *hanser*, дзн. *gans*, літ. *žąsis*, ст.-прус. *sansy*) *kerd*- (ср. гот. *kairda* 'статак', літ. *kerdžius* 'старэйшы пастух', але ст.-інд. *śa*□*rdhah*, 'статак', ав. *sarəoa*- 'парода').

Некаторыя навукоўцы лічылі гэтыя фанетычныя адхіленні надзейнай прыметай германскіх запазычанняў у праславянскай. Так, абапіраючыся менавіта на гэтую фанетычную рысу, Хирт залічаў у германізмы шматлікія славянскія словы, бо праславянская была найбольш цесна звязана менавіта з германскімі мовамі (з усіх моў групы *centum*). Няма сумненняў у тым, што ў шэрагу выпадкаў гэтая прыкмета некаторых славянскіх слоў можа паказваць на іх германскую крыніцу (напрыклад, псл. *būk*- < гот. *bōka*). Гэты ж індаеўрапейскі карань вядомы ў славянскіх мовах у спрадвечнай форме (ср. руск. *бузина*). Аднак у большасці выпадкаў адносіць словы па гэтай прыкмеце да германізаў было б неабачліва. Справа ў тым, што ў шэрагу марфем індаеўрапейскія [k¹] і [g¹] маглі чаргавацца з задненёбнымі [k], [g]. Магчыма, што ў індаеўрапейскай прамове [k¹] і [g¹] не былі самастойнымі фанемамі, а былі пазіцыйнымі варыянтамі задненёбных [k], [g]. Менавіта так думае Сафарэвіч, які выдвінуў гіпотэзу аб тым, што першапачаткова [k] і [g] ужываліся толькі перад галоснымі задняга раду, а [k¹] і [g¹] – перад [e] і [i]. Пазней, пасля ўзнікнення шэрагу чаргаванняў, у мовах *satəm* ва ўсіх марфемах абагульніўся варыянт са сярэдненёбным (SPAУ, XLVI, № 1 – 5, 1945). Аднак усякія марфалагічныя абагульненні не праводзяцца паслядоўна. Менавіта гэтай акалічнасцю і тлумачацца шматлікія адхіленні. Вось чаму ў шэрагу індаеўрапейскіх моў групы *satəm* (напрыклад, у старажытнаіндыскай) мы знаходзім дублетныя формы. Былі вядомы спрадвечныя дублетныя формы і праславянскай мове: *glhord*- > *zord*-; *ghord*- > *gord*-: ср. руск. *го*□*род* дзял. *зоро*□*д*, літ. *gardas* 'загародка' – ?*ardis*, 'загон': ср. руск. *злой* < *g¹hll*, але *желчь* < *ghll*; *g¹ēbh*- > *zēb*-, *gēbh*- > *ghēb*- > *ž'ēb*- > *ž'ab*-; ср. руск. *жабры*, але ўкр. *зябра*. У гэтым плане выклікае цікавасць праславянскае слова *gvoizda* < *gvoigzda*, узыходзячае да і.-е. *glhuoig*-. У праславянскай тут захоўваўся [g]. Гук [z] з'явіўся значна пазней у дыялектах праславянскай мовы ў сувязі з цалкам іншым працэсам (так наз. другой палаталізацыяй). У літоўскай заканамерна *žvaigzdė*, у лтш. *zvaigzne*. Індаеўрапейская марфема

kľueit-, якая дала славянскае *svoit-* (*sveit-*), мела варыянт *kueit-*, адкуль заканамерна праславянскае *kvoit-* (*kveit-*).

Індаеўрапейская марфема *g¹hol-* заканамерна дала ў псл. *zol-* (*zolt-*), варыянт гэтай марфемы *ghl-* адлюстраваны ў псл. *gl-* (*glt-*). (Аб іншых дублетах гл. Вайан. *Grammaire comparee...*, § 12). На праславянскі варыянт паказвае і дзеяслоў *поўзаць* (ср. у чэшск, *ploužiti*, *plouhati*, ст.-польск. *plużyć*). Аднак, магчыма, што тут мы маем справу з рознымі словаўтваральнымі элементамі.

Варыянты знаходзім і ў славянскіх назвах рыб. Так, у словах *окунь* і *асетр* агульная каранёвая марфема. У першым слове захаваўся [k]. Мабыць, у гэтым выпадку [k] узыходзіць не да [k¹], а да [k]. Як пераканаўча паказаў Ільінскі, марфема **ek-** (**ek¹-**), **ok-** (**ok¹-**) мела значэнне 'калоць, рэзаць' ("Slavia", II, 256). У балтыйскіх мовах 'окунь' утвораны ў адрозненне ад славянскіх ад марфемы **ek¹-**: ср. літ. *ešerys*, лтш. *asaris*. Варта звярнуць увагу на тое, што ў раёне Заграбу окунь завецца яшчэ *ostriš*. "Iz okoline Zagreba dolazi "okunj" ili "ostris" (Хирц. *Rje?nik...*, III, 264). Гэты ж варыянт *ostriež* нараўне з *oku* і вядомы славацкай мове. З варыянтаў у назвах раслін варта яшчэ ўказаць на карань *kerm-* (адкуль рускае *черёмуха*) і карань *k¹erm-* (адкуль сербахарвацкі *srijemuš*, *srijemušq*). Падобнае чаргаванне знаходзім у словах *корова* (*kōrva*) і *серна* (*sr₂na*). Тут прадстаўлена адна марфема. У становішчы перад [r₂] [k] > [k¹], адкуль псл. *sirna* (ср. літ. *ka¹rvė*, але *stirna*). Аналагічнае становішча знаходзім у славянскім *suka*, праславянскае *souka*, і.-е. *k¹euka* (ср. ст.-інд. *s(u)van-*, арм. *šun*, грэч. *χῶν*, лат. *canis*, гот. *hunds*, літ. *šiū*) і дыялектнае славянскае *kauka* (ср. балг. *куче*, *кучка*, слоў. *kučak*) з індаеўрапейскага *kouka*. Гэта ўзгадняецца з дадзенымі латышскай мовы, дзе знаходзім *kuce* 'сука', *kucēns* 'шчаня'.

Нарэшце, у шэрагу выпадкаў магчымы фанетычны наватвор: Мейе тлумачыў псл. *gosь* як вынік дысіміляцыі. Атрэмбскі для псл. *gosь* прапаноўвае іншае тлумачэнне. Ад *g¹hans* утварылася слова для пазначэння гусыні, ад *ghans* – "для пазначэння гуся-самца". Гэтая здагадка магла б мець некаторую долю праўдападобнасці толькі ў тым выпадку, калі б, напрыклад, у польскай мове былі сляды *g¹hans*. Аднак гэтага няма. Рускае *гусь* і польскае *ges* адрозніваюцца толькі граматычным родам, але не пачатковым зычным.

Разгледаным намі выпадкам надае вялікае значэнне Лер-Сплавінскі. Як мы бачылі вышэй, ён лічыць, што ў фармаванні славянскіх і балтыйскіх моў істотную ролю адыгралі носьбіты лужыцкай культуры, якую ён адносіў па мове да групы *centum* ("Аб *pochodzeniu i praojczyźnie Słowian*", 137 – 138). На падставе вялікай колькасці славянскіх прыкладаў, у якіх на месцы індаеўрапейскіх [k¹], [g¹] знаходзім [k], [g], часта з'яўляюцца тэорыі аб тым, што ў фармаванні праславянскай мовы прыкметную ролю адыграла нейкая

мова, якая належала да групы centum. У сувязі з гэтым часта кажуць аб змешаным характары праславянскай мовы. Так, напрыклад, завецца раздзел манаграфіі Машынскага "Pierwotny zasiąg języka prasłowiańskiego " (1957). Лічу, што для падобных тэорый няма ніякіх падстаў. Усе разгледжаныя выпадкі з'яўляюцца вынікам унутранага развіцця праславянскай мовы. Тое ж самае адносіцца і да балтыйскіх моў, у якіх марфем з [k], [g] яшчэ больш.

Большасць навукоўцаў мяркуюе, што [k¹], [g¹] першапачаткова змяніліся ў [š'], [ž']. У літоўскай гэтыя гукі і захаваліся, страціўшы, праўда, мяккасць. Для праславянскай ў нас няма падстаў меркаваць у дадзеным выпадку прамежкавай артыкуляцыі (гл. § 27). Ці доўга захоўвалася мяккасць гэтых зычных у праславянскай? У нас ёсць ускосныя доказы, што [s] з [k¹] і спрадвечны [s] адрозніваліся яшчэ ў той перыяд, калі [s] пасля галосных [i], [ī], [u], [ū], санантаў [i], [u], [r], [r], зычнага [k] перад галоснымі змяніўся ў [x]. Справа ў тым, што гэты працэс перажыў толькі спрадвечны [s]: ср. *pixātēi* (< *pis-*), але *peisātēi* (< *peik¹-*). На гэтай падставе можна меркаваць, што і [z] з [g¹] адрозніваўся ад спрадвечнага [z]. Трэба думаць, што [s] і [z] з [k¹] і [g¹] былі зычнымі мяккімі. Пазней яны гэтую мяккасць страцілі і супалі з спрадвечнымі [s], [z].

Акрамя [s] і [z], узыходзячых да [k¹] і [g¹], у праславянскай знаходзім [s] і [z] індаеўрапейскага паходжання. Няма сумненняў у тым, што ў індаеўрапейскай прамове існавала фанема [s], а [z] з'яўляўся яе пазіцыйным варыянтам.

Прыклады: псл. *syn-* (ср. ст.-інд. *sūnu*□*h*, гот. *sunus*, тох. А. *se*, тох. В. *soyā*, літ. *sūnus*); псл. *sestra* (ср. лат. *soror*, гот. *swistar*, тох. А. *sar* (< *sesār*), літ. *sesuō*); псл. *svekr-* (ср. лат. *socrūs*, дзн. *swigar*); псл. *sēmen* (ср. лат. *sēmen*, літ. *se*□*mens* 'льняное семя', ст.-прус. *semen*); псл. *nos-* (ср. ст.-інд. *nāsā*, дзн. *nasa*, літ. *no*□*sis*); псл. *menso-* (ср. ст.-інд. *māmsa*□*m*, ст.-прус. *mensā*, лтш. *miesa*); псл. *mozg* (ав. *mazga-* 'костны мозг', ст.-прус. *muzgeno*).

Характарыстыка змен у праславянскай мове, звязаных з перыядам балта-славянскага моўнага адзінства

Пераходзім да характарыстыкі змен у праславянскай мове, якія з большай або меншай доляй верагоднасці можна аднесці да таго перыяду, калі носьбіты праславянскай мовы знаходзіліся ў цесных зносінах з балтамі. У гэты доўгі перыяд сфармавалася некалькі балта-славянскіх ізаглас, якія сведчаць аб існаванні балта-славянскага моўнага адзінства. Разгледзім гэтыя змены ў храналагічным парадку. Варта мець на ўвазе, што ўжо ў перыяд балта-славянскай еднасці балтыйская прамова характарызавалася глыбокім дыялектным дзяленнем. Вось чаму шматлікія балта-славянскія ізагласы аб'ядноўваюць праславянскую мову з рознымі балтыйскімі мовамі па-

рознаму. Як ужо было сказана, у поўным аб'ёме праблему балта-славянскіх ізаглас вырашыць немагчыма, бо зніклі тыя балтыйскія мовы, з якімі праславянская знаходзілася ў найбольш цесным кантакце.

Да самых старажытных балта-славянскіх ізаглас варта аднесці страту складовасці галоснымі санантамі і ўзнікненне на іх месцы [ir], [ur], [il], [ul], [im], [um], [in], [un]. Варта звярнуць увагу на тое, што індаеўрапейскія галосныя сананты не захавалі складовасці ў большасці індаеўрапейскіх моў. Так, у грэчаскай індаеўрапейскі [r] адлюстраваны ў выглядзе [ra] або [ar], у лацінскай – у выглядзе [or], у гоцкай – [au□r] з [ur]. Аднак паміж праславянскай і прабалтыйскай у гэтым стаўленні назіраецца цесная сувязь, падабенства, якое Мейе назваў выдатным. Менавіта гэтая акалічнасць і дае нам падставу адносіць страту складовасці галоснымі санантамі да ліку агульных балта-славянскіх наватвораў. У гэтым стаўленні славянская і балтыйская мовы стаяць асабняком сярод іншых груп індаеўрапейскіх моў.

Гаворка ідзе аб змене ў абодвух мовах складовых санантаў у [ir], [ur], [il], [ul], [im], [um], [in], [un], якія ў становішчы перад зычнымі ўяўлялі сабою дыфтангічныя спалучэнні, а ў становішчы перад галоснымі адносіліся да двух складоў: *mrt-* > *mirt-*, але *mrētēi* > *mi/rē/tēi*; *grdlo-* > *girdlo-*, але *gratēi* > *gi/ra/tēr*, *mnt-* > *mint-*, але *mnētēi* > *mi/nē/tēi*.

Пазбаўленыя ўсякай падставы меркаванні Ільінскага, што складовыя сананты, развіўшы перад сабою галосныя, захавалі, аднак, складовасць: "Так менавіта прымушаюць думаць, па-першае, згаданы вышэй закон адкрытых складоў, які не дапускаў у праславянскай мове складоў, якія заканчваліся на зычны, па-другое, наступны лёс згаданых спалучэнняў у асобных славянскіх мовах, у прыватнасці, заходнеславянскіх: іх рэфлексы тут да такой ступені разнастайныя, што могуць быць растлумачаны толькі гіпотэзай нескладовай якасці глухіх перад плаўнымі r і l" ("Праславянская граматыка", 104). Тут мы назіраем змешванне храналогіі. Паміж узнікненнем дыфтангічных спалучэнняў з складовых санантаў і "законам адкрытых складоў", а асабліва ж гісторыяй новых складовых плаўных у заходнеславянскіх мовах была эпоха, якая доўжылася значна больш тысячы гадоў. Неабходна паслядоўна адрозніваць старыя складовыя сананты, якія страцілі складовасць у балта-славянскую эпоху, і новыя складовыя сананты, што ўзніклі ў позні перыяд гісторыі праславянскай мовы ў сувязі з дзеяннем "закона адкрытых складоў".

Сярод мовазнаўцаў даўно ўжо ідзе спрэчка аб тым, як вымаўляліся індаеўрапейскія складовыя сананты: ці былі гэта чыстыя вакальныя сананты або ж ім спадарожнічаў кароткі галосны. Мейе справядліва паказаў на тое, што гэтая спрэчка не з'яўляецца істотнай. "Гэта пытанне мае другараднае значэнне, бо важна вызначыць не то, ці прамаўляліся *r, *l, *n, *m тым або іншым спосабам, але то, як выявіліся яны ў розных мовах і якое іх месца ў ладзе індаеўрапейскіх моў" (Мейе. Уводзіны..., 144). Значна важней

вырашыць пытанні, чаму індаеўрапейскія складовыя сананты мелі на балта-славянскай глебе падвойную рэфлексацыю і чаму яна ў большасці выпадкаў аднолькавая ў балтыйскіх і славянскіх мовах.

Галосныя, якія развіліся перад складовымі санантамі, былі [ĩ] і [ũ]: псл. *kirn-* (ср. ст.-прус. *kirsnan*): псл. *mirt-* (ср. літ. *mirtis*); псл. *girn-* (ср. літ. *girna*); псл. *sird-* (ср. літ. *širdis*); псл. *dirt-* (ср. літ. *dirti*); псл. *kirv-* (ср. літ. *kirmis*); псл. *pirst-* (ср. літ. *pirštas*); псл. *zirn* (ср. літ. *žirnis*); псл. *gurst-* (ср. лтш. *gurste*); псл. *gurdlo-* (ср. літ. *gurklys* 'зоб'); псл. *skurb-* (ср. літ. *skurdas* 'нужда'); псл. *burz(d)-* (ср. літ. *burzdus* 'резвый'); псл. *vilk-* (ср. літ. *vilkas*); псл. *piln-* (ср. літ. *pilnas*); псл. *vilna* (ср. літ. *vilna*); псл. *dilg-* (ср. літ. *ilgas*) або псл. *dulg*, як мяркуе Атрэмбскі на падставе яцвяжскага **dulgās*; псл. *kulk-* (ср. літ. *kulkšnis*); псл. *stulp-* (ср. літ. *stulpas*); псл. *desint-* (ср. літ. *dešimtas*); псл. *tūsint-* (ср. літ. *šimtas*); псл. *pamint-* (ср. літ. *atmintis*); псл. *mintēi* (ср. літ. *minti*); псл. *mink-* (ср. літ. *minkštas*); псл. *grinda* (ср. літ. *grindys* мн. 'пол'); псл. *ting-* (ср. літ. *tinge* *ti* 'лениться'); псл. *gindl-* (ср. літ. *ginklas* 'оружие'); псл. *gumba* (ср. літ. *gumbas*). Не на ўсе выпадкі маецца дастатковая колькасць прыкладаў і не заўсёды яны суцэльна пэўныя. Аднак агульная карціна ясная. Я прывёў прыклады ў закрытых складах. Аднак можна аналагічныя прыклады выявіць і ў адкрытых складах: *mirētēi*, *sulatēi*, *timā*, *pinātēi*, *munog-* і інш. Маюцца ў дадзеным выпадку і разыходжанні паміж славянскімі і балтыйскімі мовамі, але іх параўнальна мала: ср. літ. *gumulti* 'мясіць', але псл. *gim-* (*зьмо*), літ. *ungti* 'віскатаць', але псл. *inkētēi* (>*ečati*). Аналагічнага характару разыходжання прадстаўлення і ўсярэдзіне славянскіх моў (ср. руск. *горло*, але *жерло*, *скорбь*, але *ущерб*).

Дзіўны паралелізм паміж славянскімі і балтыйскімі фактамі сведчыць, што ўзнікненне галосных [ĩ] і [ũ] было па-фанетычнаму строга абумоўленым. Як мне ўяўляецца, тут усё залежыла ад якасці складовага сананту: [r₂] змяніўся ў [ir], [r₁] > [ur], [l₂] > [il], [l₁] > [ul], [m₂] > [im], [m₁] > [um], [n₂] > [in], [n₁] > [un]. Дадзеныя славянскіх і балтыйскіх моў сведчаць, што марфем з санантамі пярэдняга раду было значна больш.

Інакш гэты працэс тлумачыць Курыловіч. Па-першае, ён адносіць страту складовай якасці галосных санантаў да позняга перыяду (пасля змякчэння зычных перад йотам). Розную рэфлексацыю складовых санантаў ён звязвае з іх фанетычнай пазіцыяй: складовыя сананты змяніліся ў [ir], [il], [im], [in] і толькі ў становішчы пасля задненёбнага зычнага – у [ur], [ul], [um], [un]. Пасля адбыліся рознага роду парушэнні старога стану, выкліканыя граматычнымі і семантычнымі прычынамі. Эндзелін і Траутман бачаць з поўнай падставай у падвойнай рэфлексацыі наступствы індаеўрапейскага аблаута.

Якімі сродкамі валодае славіст, каб сапраўды размежаваць дыфтангічныя спалучэнні [ir], [il] ад [ur], [ul]? Іх некалькі.

а) Становішча дадзеных дыфтангічных спалучэнняў пасля задненёбных зычных. У першым выпадку ўсе славянскія мовы ўяўляюць вынік першай палаталізацыі задненёбных, у другім – задненёбныя захоўваюцца без змен. Прыклады: *girdlo-*, але *gurdlo-* (ср. руск. *жерло*, але *горло*), *gurn-* (ср. руск. *горн*), *gurst-* (ср. руск. *горсть*), *gulk-* (ср. польск. *zgiełk* 'шум'), *skurb-*, але *skirb-* (ср. руск. *скорбь*, але *щерба*, *щербина*), *gilt-* (ср. руск. *желчный*).

б) Дадзеныя рускай мовы для размежавання спалучэнняў [ir] ад [ur]. У першым выпадку ў рускай знойдзем [er] (*первый*, *верба*), у другім – [or] (*торг*, *корма*). "Руская мова, – піша Мейе, – з'яўляецца адзіным славянскім дыялектам, дзе ясна прадстаўлена старое адрозненне ^hr і ^ur" ("Агульнаславянская мова", 60).

в) Паслядоўна адлюстравана старое адрозненне спалучэнняў [il] і [ul] у Зографском ев. У першым выпадку знойдзем ль, у другім – ль: влькъ, але плнь. Утрымоўвае сляды дадзеных адрозненняў і польская мова. Так, пасля губных на месцы спалучэння, якое не падвергнулася велярызацыі, знаходзім [il]: *wilk*, *milczec*, *wilga*, *pils*.

Значна цяжэй размежаваць спалучэнні [in], [im], узыходзячы да [n₂], [m₂], [n₂], [m₂], ад [en], [em], [ēn], [ēm]. Усе гэтыя спалучэнні ў сярэдзіне слова ў пазнейшы час далі [e]. Схр. *зем* і літ. *žẽntas* сапраўды сведчаць аб доўгім насавым сананце. Дыфтангічнае спалучэнне ў дадзеным слове мела акутавую інтанацыю. Але ў нашым распараджэнні няма надзейных фактаў, на падставе якіх мы ўпэўнена маглі б [e] у *zēt̃* узводзіць да [ēn] або да [n₂]. У дадзеным выпадку трэба ўлічваць магчымасць аблаута. Так, вельмі часта ў інфінітыве *pačēti* бачаць [e] з [in] на падставе прэзенса *pačьno*. Аднак у дадзеным выпадку праходзяць міма такіх фактаў, як *тыро*, але *merti*, *тыро*, але *terti*, якія кажуць аб розных ступенях аблаута ў прэзенсе і інфінітыве. На падставе марфалагічных супастаўленняў мы можам казаць аб тым, што ў *pačēti* [e] узыходзіць да [en]. Пры супастаўленні *zēt̃* з літоўскім *žẽntas* неабходна таксама звярнуць увагу на марфалагічныя адрозненні. Усё сказанае ў такой жа ступені ставіцца і да [o], у якім таксама можа скрывацца не толькі [on], але і [n₁].

Наступствы страты складовасці санантаў і ўзнікненне [ir], [ur], [il], [ul], [in], [im], [un], [um].

Страта складовасці санантаў і ўзнікненне [ir], [ur], [il], [ul], [in], [im], [un], [um] мелі сур'ёзныя наступствы ў розных адносінах. Страцілася адрозненне санантаў пярэдняга і задняга радаў. У спалучэннях [ir] і [ur]

сананты ўжо не адрозніваліся па месцы ўтварэння. У сувязі са стратай складовасці і развіццём новага складовага галоснага страцілася даўгата сананту, бо адрозненне даўгаты і краткасці існавала толькі ў складовых санантах. Такім чынам, у [ir] супалі [r₂], [r₂], у [ur] – [r₁], [r₁], у [il] – [l₂], [l₂], у [ul] – [l₁], [l₁], у [in] – [n₂], [n₂], у [un] – [n₁], [n₁], у [im] – [m₂], [m₂], у [um] – [m₁], [m₁].

Страта проціпастаўлення даўгаты і краткасці ў выпадках тыпу *piln-*, *vilk-* вызначыла важныя акцэнтналагічныя наватворы. У цалкам аднолькавых фанетычных умовах паўстала проціпастаўленне акута цыркумфлексу: *piln-*, *vilk-*. Упершыню ў гісторыі славянскай мовы абедзве інтанацыі маглі сустракацца ў тоесных умовах. Пры гэтым становішчы інтанацыя павінна была страціцца або эмансіпіравацца, г.зн. стаць самастойным фактарам як моўнай сістэмы, так і моўнага развіцця. Страціцца яна не магла, бо яна падтрымлівалася інтанацыяй на ўсіх складах з доўгімі манафтонгамі і з дыфтангічнымі спалучэннямі. Яна стала на шлях самастойнага развіцця.

Мы звярнулі ўвагу на адну з'яву, якая вызначыла "вызваленне" інтанацыі. Магчыма, што былі і іншыя, якія спрыялі гэтаму працэсу. Ва ўсякім разе менавіта ў перыяд балта-славянскай еднасці інтанацыя ўпершыню пачынае адыгрываць важную і самастойную ролю як у вобласці гукавога, так і граматычнага ладу праславянскай мовы.

Новыя ўмовы вызначылі ўсталяванне цеснай сувязі паміж інтанацыяй і націскам, паслабілі ўнутраную сувязь паміж доўгім манафтонгам і акутам, выклікалі з'яўленне адмысловай інтанацыі на кароткіх манафтонгах.

Як мы казалі ўжо, тады не існавала і не магло існаваць ніякай сувязі паміж інтанацыяй і націскам. Зараз пачынае ўсталёўвацца цесная сувязь. Яна, між іншым, выяўляецца ў тым, што склады з акутавай інтанацыяй перацягваюць на сябе націск са складоў з цыркумфлекснай інтанацыяй і са складоў з кароткімі манафтонгамі. У яшчэ большай ступені і больш паслядоўна дадзены працэс назіраўся ў прабалтыйскай (ср. руск. *рука*□, літ. *ranka*, але він. адз. *ру*□*ку*, *ranka*). Аксітаніраваны націск у наз. адз. з'яўляецца ў дадзеным выпадку другасным. Він. адз. паказвае спрадвечнае месца націску. Усталяванне цеснага ўзаемадзеяння паміж інтанацыяй і націскам характарызуецца бясспрэчным панаваннем інтанацыі (першым чынам акуціраванай інтанацыі). Пазней гэтае становішча змяняецца карэнным вобразам.

Прыкладаў, якія пацвярджаюць дадзены працэс, шмат. Яны ахопліваюць розныя групы слоў і граматычных катэгорый. Так, у асновах на **-й** у месн. адз. націск з кароткага манафтонга або дыфтангічнага спалучэння перайшло на флексію, якая мела акутавую інтанацыю (ср. руск. *в меду*□, *на верху*□, *на полу*□). Аналагічны працэс назіраўся ў месн. адз. асноў на **-і** (ср.

руск. *на кости*□, *на печи*□), у тв. мн. асноў на **-і** (ср. руск. *костьми*□, *дверьми*□). У шэрагу выпадкаў назіраем перамяшчэнне націску з пачатковага цыркумфлектышнага склада або кароткага на прыназоўнік (ср. руск. *за*□ *душу*, схр. *за* *душу*; руск. *за*□ *город*, схр. *иза града*; руск. *по*□ *воду*, схр. *низ воду*). Поўнае апісанне ўсіх выпадкаў перамяшчэння націску ў розных граматычных катэгорыях будзе дадзена ў другім выпуску.

У сваім рускім артыкуле "Аб некаторых анамаліях націску ў славянскіх мовах", апублікаванай яшчэ ў 1902 г. у зборніку ў гонар Фартунатава, Мейе першы звярнуў сур'ёзную ўвагу на наяўнасць старога цыркумфлекса на доўгіх манафтонгах. Гэтую анамалію Мейе выявіў першым чынам у асновах на **-ў** і ў асновах на **-ї** (ср. схр. *син, сина; стан, стана; маст, масти*). На з'яўленне ў дадзеным становішчы цыркумфлекса на доўгіх манафтонгах паказвае і чэшская мова, якая дае тут кароткі галосны (ср. *syn, stan, mast*). Стары акут у чэшскай адлюстраваны ў доўгім галосным. Наяўнасць цыркумфлекса на доўгім манафтонге варта растлумачыць тым, што цыркумфлекс вельмі рана пачаў характарызаваць парадыгму з рухомым націскам, што асабліва характэрна было менавіта для асноў на **-ў** і асноў на **-ї**. "Парадыгмы з рухомым месцам націску аналагічна становіліся на старажытнай славянскай глебе парадыгмамі з цыркумфлекснай інтанацыяй каранёвага галоснага" (Булахоўскі. Балгарская мова як крыніца..., 12). У адрозненне ад цыркумфлекса акут характарызаваўся ўстойлівасцю націску.

З'яўленне цыркумфлекса на доўгіх манафтонгах (ср. схр. *син, дар* і г.д.) не варта зваць метатоніяй. Тут мы маем справу не з метатоніяй, а са заменай старога акута старым цыркумфлексам пад уздзеяннем граматычных фактараў. З метатоніяй звязана з'яўленне новых інтанацый ужо ў новую эпоху.

Пэратварэнне інтанацыі ў самастойны фактар развіцця, новае размеркаванне ў залежнасці ад націску (стабільнасць націску – рухомасць націску) – усё гэта абумовіла з'яўленне інтанацый і на кароткіх манафтонгах. Такім чынам, інтанацыя на кароткіх манафтонгах не фанетычнага, а граматычнага паходжання. Па сваёй прыродзе яна, натуральна, была зыходнай. Аднак, у адрозненне ад цыркумфлекснай інтанацыі на доўгіх складах, гэтая новая інтанацыя краткасці, верагодна, была аднавяршыннай, што яе радніла з акутом. Так з'явілася зыходная інтанацыя ў *domъ, medъ, polъ, volъ, kostъ* і інш. (ср. схр. *дом, мед, по, во, кост*).

Шмат агульных працэсаў з праславянскай у вобласці інтанацый перажыла і балтыйская прамова. Так, і тут усталёўваецца сувязь паміж інтанацыяй і націскам, у асновах на **-ў** і на **-ї** атрымала шырокае распаўсюджанне парадыгма з рухомым націскам. У адрозненне ад праславянскай, прабалтыйская мова ў гэты перыяд знаходзілася ў стадыі

глыбокага дыялектнага драбнення. Таму і ў вобласці інтанацыі асобныя яе дыялекты ўяўляюць тыя або іншыя адрозненні.

Старажытныя фанетычныя працэсы ў мове ўсходніх славян VI – XII ст.

Сучасная беларуская, руская і ўкраінская мовы захоўваюць аснову гукавой сістэмы старажытнарускай (агульнаўсходнеславянскай) мовы. Сучасныя ўсходнеславянскія мовы склаліся на аснове агульнаславянскай мовы пад уплывам дыялектаў. Гэты працэс пачаўся з V – VI стагоддзя.

1. Фанетычныя рысы старажытнарускай мовы, якія перайшлі з агульнаславянскай. У VI стагоддзі мова ўсходніх славян выдзелілася з агульнаславянскай і мела ўжо некаторыя асаблівасці ў параўнанні з мовай заходніх і ўсходніх славян. Разам з тым у мове ўсходніх славян захоўваліся важнейшыя фанетычныя рысы агульнаславянскай мовы:

- 1) тэндэнцыя да адкрытага складу;
- 2) наяўнасць насаваў а, ę;
- 3) наяўнасць рэдукаваных ъ, ь;
- 4) наяўнасць h;
- 5) наяўнасць першай і другой палаталізацыі.

1 палаталізацыя. г, к, х → ж, ч, ш перад галоснымі пярэдняга рада е, и, ё, я, ъ, ь.

*плакъти → плачѣ → плачу

*дуh → духѣ → душа

2 палаталізацыя. г, к, х → з, ц, с

*друг → друзи

*настух → настуси

*вълк → вѣлци

2. Характар склада ў старажытнарускай мове. У старажытнарускай мове дзейнічаў закон адкрытага складу. Гэты закон перайшоў у старажытнарускую мову з агульнаславянскай. Склады маглі заканчвацца толькі на галосныя гукі ці на **р, л**, якія самі ўтваралі склад.

*тъ-р-гъ, *нѣ-л-нѣ

Закон адкрытага складу паўплываў на ўзнікненне насаваў галосных, паўнагалоссе.

3. Галосныя ў старажытнарускай мове. У старажытнарускай мове налічвалася 11 галосных, якія перайшлі з агульнаславянскай.

а, о, е, у, ы, и, h, а, ę, ъ, ь.

а, ę – насаваыя

ъ, ь – рэдуцыраваныя, галосныя няпоўнага ўтварэння.

1. Насаваыя галосныя **а, ę** утварыліся ў агульнаславянскі перыяд. У стараславянскай мове яны абазначаліся @ – а, # – ę.

Аб існаванні насаваў а, ę ў мове ўсходніх славян сведчаць не толькі матэрыялы з розных славянскіх моў, але і некаторыя раннія запазычанні са старажытнарускай мовы.

*къдѣль → кудзеля – кудель – кудели

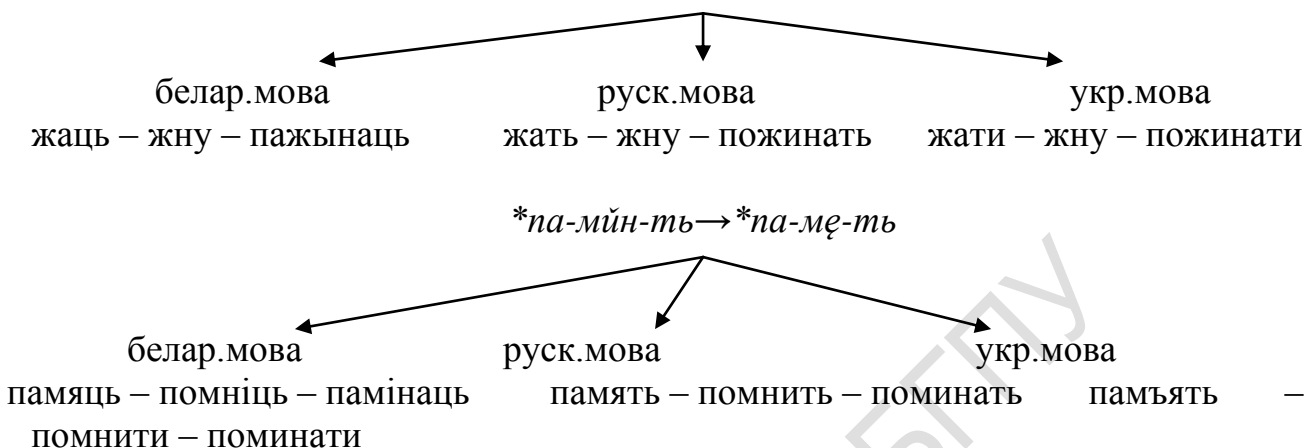
Насавыя галосныя ў старажытнаруускай мове сталі замяняцца чыстымі (ненасавымі) у IX ст.

$a \rightarrow y, e \rightarrow a$ з мяккасцю папярэдняга зычнага.

zqбъ – зуб, *dqбъ* – дуб, *пѣть* – пять

Аб існаванні ў старажытнасці насавых сведчаць некаторыя чаргаванні.

$*жйн-ти \rightarrow *жѣ-ти \rightarrow жь-ну \rightarrow по-жи-на-ти$

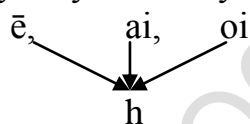
2. Рэдукаваныя **ѣ** і **ѥ** з'яўляліся галоснымі няпоўнага ўтварэння. Яны ўтвараліся з індаеўрапейскіх $*\bar{u} \rightarrow ѣ$, $*\bar{i} \rightarrow ѥ$

$*m̃hkus \rightarrow мѣхъ$

$*oṽs \rightarrow овѣца$

Рэдукаваныя праіснавалі да другой паловы XII стагоддзя, потым адбыўся працэс іх падзення.

3. Гук **h** узнік з агульнаіндаеўрапейскіх

$*sēmen \rightarrow chмѣ \rightarrow chмя$

$*kaina \rightarrow чhна$

Старажытны **h** вымаўляўся як дыфтонг іе.

Астатнія галосныя ў сучасных усходнеславянскіх мовах захаваліся.

4. Зычныя ў старажытнаруускай мове. Зычныя ў старажытнаруускую мову перайшлі звычайным шляхам: індаеўрапейская мова-аснова → агульнаславянская мова-аснова → старажытнарууская. У старажытнаруускай мове адрозніваліся наступныя зычныя:

а) губныя **б** – **б'**, **п** – **п'**, **в** – **в'**, **м** – **м'**.

Гука **ф** у старажытнаруускай мове не было, ён прыйшоў з грэчаскімі запазычаннямі.

б) пярэднеязычныя **д**, **т**, **з**, **с**, **дз** – **д'**, **т'**, **з'**, **с'**, **дз'**; толькі мяккія **ж'**, **ш'**, **ч'**, **ц'**.

в) сярэднеязычны гук **ј** – мяккі. Утварыўся з індаеўрапейскага **й**.

г) заднеязычныя **г**, **к**, **х** – маглі быць толькі цвёрдымі. У выпадку памякчэння ўзнікала 1 і 2 палаталізацыя. А сучасным спалучэнням **гі**, **кі**, **хі** ў старажытнаруускай мове адпавядалі спалучэнні **гы**, **кы**, **хы**.

5. Старажытнейшыя фанетычныя змяненні ў мове ўсходніх славян (старажытнаруускай мове). Пасля распаду агульнаславянскага моўнага адзінства старажытнаруская (агульнаўсходнеславянская) набыла шэраг фанетычных рыс, якія адрознівалі яе ад іншых славянскіх груп. Да названых фанетычных асаблівасцей адносяцца:

1) страта насаваў **а, ę** і замена іх ненасавымі **у, а**: *рѣка* – *рука*, *нѣть* – *няць*;

2) замена пачатковага ***је** на **о**: **јелень* – *олень*, *јесень* – *осень*, *језеро* – *озеро*;

3) 1 паўнагалоссе: **tort* → *torot*, **tolt* → *tolot*, **tert* → *teret*, **telt* → *telot*

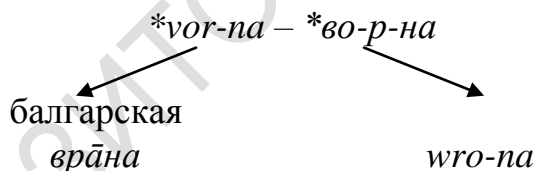
1 паўнагалоссе ўтварылася пад уздзеяннем закону адкрытага склада. У індаеўрапейскай мове-аснове спалучэнні ***ор, *ер, *ол, *ел** былі дыфтангічнымі і належылі да аднаго склада. Пазней адбывалася манафтангізацыя дыфтонгаў, **р** і **л** аддзяліліся і пачалі ўтвараць склад. Пазней **р, л** старацілі здольнасць да складаўтварэння і закрывалі склад. Тэндэнцыя да адкрытага складу не магла дапусціць канцавых **р, л** і таму пасля іх развіўся галосны.

*vor-na → **во-р-на* – *вор-на* – *во-ро-на*

*gol-və → **го-л-ва* – *гол-ва* – *го-ло-ва*

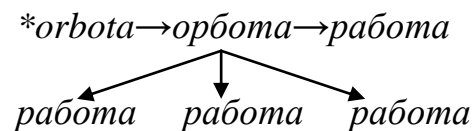
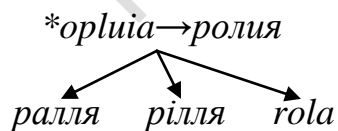
*ber-gъ → **бе-р-гъ* – *бер-гъ* – *бе-рег*

У мовах заходнеславянскіх і паўднёvasлавянскіх тэндэнцыя да адкрытага складу выразілася ў перастаноўцы **р, л** і галоснага. Там паўнагалоссе не развілося.

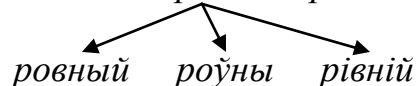

Паўнагалоссе ва ўсходнеславянскіх мовах пачало развівацца ў Х – XI стагоддзі. Праклады паўнагалосся засведчаны ў такіх помніках, як астрамірава Евангелле (1056), Зборнік свяцаслава (1073).

4) Пад уздзеяннем закону адкрытага склада агульнаславянскія спалучэнні ў пачатку слова **ор, ол** істотна змяніліся. Гукі памяняліся месцамі пад уплывам тэндэнцыі да адкрытага склада.

*orbni → *орвний* → *ровънь*

*oldka → *олдка*

У становішчы перад галоснымі агульнаславянскія пачатковыя спалучэнні ***ор, *ол** захаваліся.

араць – *орать* – *орати*

5) Спрашчэнне агульнаславянскіх спалучэнняў ***dl, *tl** у сярэдзіне слова на **л**.

*dl —
          л

*tl —

*gordlo → горъло

*mūdlo → мыль

*sadlo → салъ

Але спалучэнні ***dl**, ***tl** сустракаюцца ў сучасных усходнеславянскіх мовах. Гэта тлумачыцца тым, што яны ўзніклі ў пазнейшы час як вынік падзення рэдукаваных.

сedyло → седло

Сустракаюцца ў польскіх запазычаннях

повидло – павідла – повидло

заядлый – заядлы – заядлий

6) Пераход **h** – **и**

дhтя – дитя – дзіця дитя

chница – сініца – синица – синица

Аднак **h** на **и** не адбылося перад складам з націскным **у** дзе не было ўмоў для асіміляцыі.

бhгу, лhплю, грhшу, смhшу

Пазнейшыя фанетычныя працэсы ў мове ўсходніх славян (XII стагоддзе)

Са з’яўленнем пісьменнасці ва ўсходніх славян у фанетычнай сістэме адбыліся істотныя змены. Іх неабходна разгледзець з мэтай параўнання агульных фанетычных рыс і разыходжанняў у сучасных фанетычных сістэмах беларускай, рускай і ўкраінскай моў.

I. Змяненні рэдукаваных у XII стагоддзі.

У XII стагоддзі адбылося падзенне рэдукаваных **ъ** і **ь**, што выклікала цэлы рад фанетычных змен у мове ўсходніх славян.

Рэдукаваныя **ъ** і **ь** вымаўляліся невыразна. Адрозніваліся слабая і моцная пазіцыі.

Слабая пазіцыя.

а) у абсалютным канцы слова *домъ, конь*

б) перад складам з галосным поўнага ўтварэння *дъва, къто*

в) перад складам з моцным рэдукаваным *жъньць, шъвьць*

Моцная пазіцыя.

а) у націскным складзе *съхнути, пьстрый*

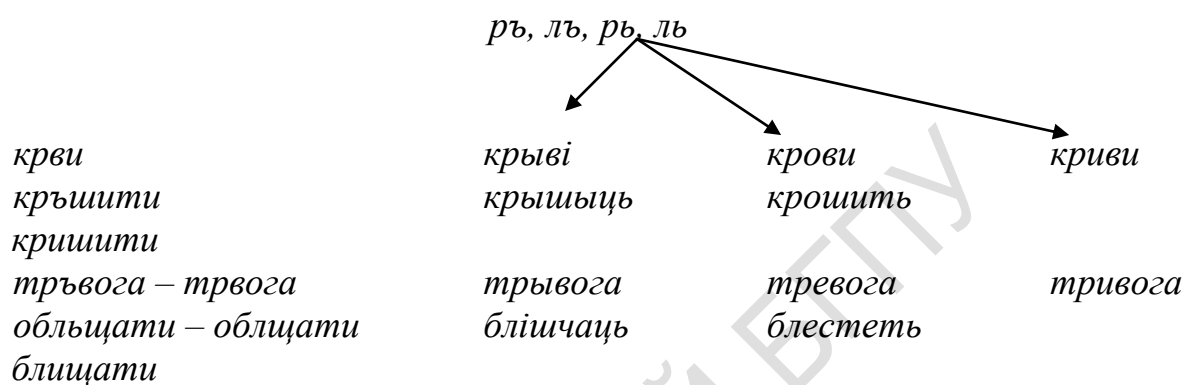
б) перад складам са слабым рэдукаваным **ъ** і **ь** *сънь, мъхъ, дънь*

Рэдукаваныя **ъ** і **ь** у моцнай пазіцыі перайшлі ў галосныя поўнага ўтварэння **о** і **е**, а ў слабой выпалі. Падзенне рэдукаваных выклікала рад фанетычных змен у мове ўсходніх славян.

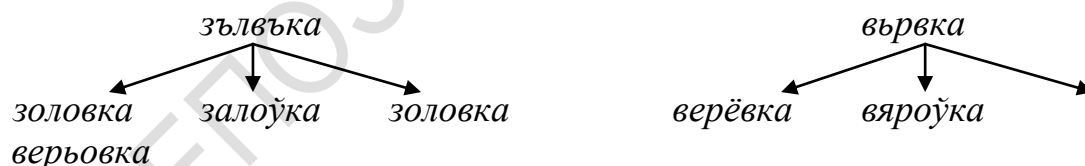
1. У спалучэннях тыпу *tъrt, *tъlt, *tъrt, *tъlt рэдукаваныя **ъ і ь** перайшлі ў галосныя поўнага ўтварэння незалежна ад націску *гърло – горло, търгъ – торг, вълна – волна*.

У спалучэннях тыпу *tltъ, *trъt, *tltъ рэдукаваныя перайшлі ў галосныя поўнага ўтварэння *кръвѣ – кров', глѣтъка – глотка*

У слабой пазіцыі ў падобных спалучэннях **ъ і ь** зніклі, а плаўныя ўтварылі склад. Са стартай плаўнымі здольнасці да складаўтварэння ў старажытнарускіх спалучэннях ръ, лъ, рь, лъ пачалі выступаць ро, ло, ре, ле.

2. У старажытных помніках сустракаюцца выпадкі, калі на месцы спалучэнняў **ър, ъл, ьр, ъл** выступаюць паўнагалосныя спалучэнне **оро, оло, ере**. Гэтая з'ява атрымала назву *2 паўнагалосся*. Рэдукаваны выпадаў, плаўны выконваў складаўтваральную функцыю. Пасля страты плаўным складаўтваральнай здольнасці ўтварыліся паўнагалосныя спалучэнні. У сучасных усходнеславянскіх мовах *2 паўнагалоссе* прадстаўлена нязначнай групай слоў.

3. Скарачэнне колькасці складоў у словах, у якіх страціліся рэдукаваныя і ўтварэнне новых закрытых складоў на месцы ранейшых адкрытых.

во-лъ – вол, ко-нь – конь, го-ръ-ка – гор-ка

4. Узнікненне беглых галосных **о, е**.

У выніку праяснення ў моцным становішчы **ъ і ь** у галосных поўнага ўтварэння, а ў слабой пазіцыі іх знікненне ўтварылася чаргаванне **о, е з ъ** ука

сон – сна	сънь – съна, дънь – дня	сон – сна
день – дня	дзень – дня	день – дня
	сон – сну	

Беглыя галосныя ўзніклі ў некаторых выпадках на месцы галосных поўнага ўтварэння па аналогіі са словамі з рэдукаванымі.

	<i>ровъ – рова, ледъ – леда</i>	
<i>ров – рва</i>	<i>роў – рова – ірва</i>	<i>лід – льоду</i>
<i>лёд – льда</i>	<i>лёд – лёду – ільду</i>	<i>рів – рову</i>

5. Змяненне **и** у **ы**. Пасля знікнення рэдуцыраванага **ъ** на канцы прыназоўнікаў ці прыставак галосны **и** пераходзіў у **ы**.

въ изъбѣ → в ызбе
подъиграти – падыграць
укр. мова – пiдiгра́ти!

6. Страта рэдукаваных паміж зычнымі прывяло да іх спалучэнняў, якія былі немагчымымі раней *ногъти – ногти, локъти – локти, седъло – седло*

7. Асіміляцыя па звонкасці – глухасці.

съдоровъ – здоров, просьба – проз'ба,
лодька – [лотка], ножька – [ношка]
дъхор – тхор – тхорь – тхір
бъчела – пчала – пчела – бджола

8. Асіміляцыя па мяккасці – цвёрдасці.

сънимати – с'н'имати
дъвѣ – д'в'э – дз'в'э – д'в'і

9. Поўная асіміляцыя.

съжати – [жат' – жац' – жати]
съшити – [шит' – шыц' – шити]

10. Дысіміляцыя.

къто – кто – хто хто
чъто – что – што – що
легъкий – л'охкий – л'охк – лехкий

11. Аглушэнне звонкіх зычных у канцы слова пасля падзення рэдукаваных. Гэты працэс назіраецца ў рускай і беларускай мовах, ва ўкраінскай – адсутнічае!

садъ – сат – сат – сад
морозъ – марос – марос – мороз

Гук **в** у рускай мове аглушаецца *кроф', лафка*. У беларускай мове аглушэння не адбываецца, а назіраецца пераход **в** – **ў** *кроў – кроў /кров'/, лаўка – лаўка /лавка/*.

12. Ацвярдзенне губных зычных у канцы слова пасля адпадзення рэдукаванага **ъ** *дамъ – дам, столомъ – столом, сыномъ – сыном*.

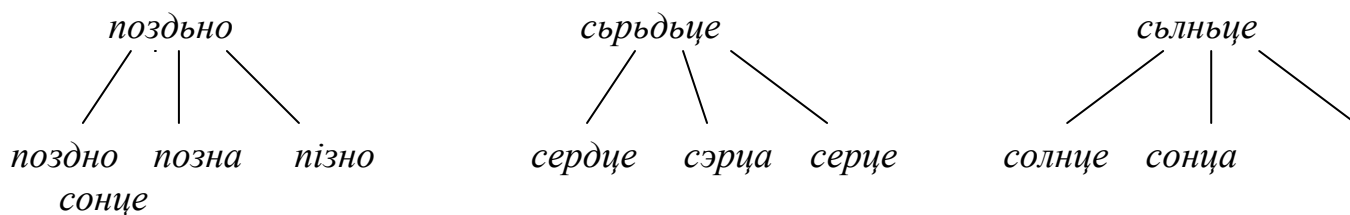
Аднак у сучаснай рускай мове назіраецца ўжыванне слоў з мяккімі зычнымі на канцы *голубь, верфь, сыпь, восемь*.

Чаго нельга сказаць пра беларускую і ўкраінскую мовы.

13. Адпадзенне гука **л** пасля страты канцавага рэдукаванага **ъ**.

пеклъ – пёк /пiк/, неслъ – нёс /нiс/, греблъ – греб /гpiб/

14. Спрашчэнне груп зычных, якія ўтварыліся пасля падзення рэдукаваных **ъ і ь**

У рускай мове арфаграфія захавала напісанне збегу зычных. Аднак у сучасных усходнеславянскіх мовах спрашчэнне з'яўляецца фанетычнай нормай.

Змяненні, звязаныя з падзеннем рэдукаваных у беларускай і ўкраінскай мовах.

1. Поўная асіміляцыя **ј** з папярэднімі мяккімі зычнымі **д', т', ц', з', с', л', н', ш', ж', ч'** пасля выпадзення напружанага **ь** (рэдуцыраванага)

судја – суддзя – суддя,   житје – жыццё – жицця
палоззе – палоззя,   калоссе – колосся

2. Пераход **л – ў**

въл-къ – воўк – вовк
пъл-ный – поў-ны – пов-ний

3. Пераход **в – ў**

кръвъ – кров – кроў – кров
правъда – правда – праўда – правда

4. Прыстаўныя (папэтычныя) галосныя

ръж – іржа – іржа
мъгла – імгла – імгла
въторок – аўторак – вівторок

Балата-славянскія моўныя адносіны

У працэсе развіцця і фарміравання моў паміж мовамі ўзніклі кантакты і адносіны (грэчаская і армянская, іранская і індыйская, славянскія і балтыйскія мовы).

Праблема балта-славянскіх адносін больш за 150 год прыцягвала ўвагу моваведаў. Як прыхільнікаў тэорыі балта-славянскай прамовы, так і яе праціўнікі).

З тэорыі балта-славянскіх моўных адносін

Прыхільнікі тэорыі балта-славянскай прамовы

Бругман, Шахматаў, Паржазінскі, Шлейхер

- індаеўрапейскі [r] у прабалтыйскай і праславянскай мове страцілі здольнасць да складаўтварэння і перайшлі ў [ir] і [ur]

Праціўнікі тэорыі балта-славянскай прамовы

Бадуэн дэ Куртэнэ, Мее, Ільінскі

- агульныя рысы – вынік незалежнага і паралельнага развіцця этнічных груп

"ствала" – індаеўрапейскай прамовы, лінгвістычным абгрунтаваннем гэтай канцэпцыі сталі восем палажэнняў К.Бругмана:

1. Індаеўрапейскае *r* у праславянскай і прабалтыйскай аднолькава страціла складовасць і змянілася ў *ir*, *ur*.
2. Спрасціліся падвойныя зычныя.
3. Дзеепрыметнікі на *-nt* з асноў на зычны ў абедзвюх моўных сістэмах пераходзяць у скланенне на *-jo* /муж. і ср. род/.
4. Шляхам зліцця імянных прыметнікаў і ўказальных займеннікаў узніклі новыя займеннікавыя прыметнікі, якія ў прабалтыйскай і праславянскай мовах выконвалі аднолькавую функцыю.
5. Шматлікія імёны з асновай на зычны перайшлі ў скланенне на *-i*.
6. Старыя індаеўрапейскія займеннікавыя асновы *-so-* заменены асновамі *-to-*.
7. У прабалтыйскай і праславянскай мовах формы дав. скл. адз. л. асабовага займенніка *I* асобы ўтвораны ад асновы род. скл. адз. л.
8. Старая склонавая форма род. адз. л. у *o*-асновах заменена індаеўрапейскай формай аблатыва.

Прыведзеныя Бругманам доказы блізкасці балтыйскіх і славянскіх моў прымаліся безумоўна шматлікімі лінгвістамі, у прыватнасці з рускіх навукоўцаў – А.А. Шахматовым і В.К. Паржазінскім.

Далейшае развіццё паказаная канцэпцыя атрымала ў радыкальнай тэорыі, па якой праславянская мова ўтварылася з перыферычных дыялектаў прабалтыйскай. Гэтая тэорыя назіраецца ў працах В.Н. Топарава і В.В. Іванова, падзяляецца і развіваецца радамі даследчыкаў. Так, па меркаванні Т.Лер-Сплавінскага, "славяне – гэта заходнія прабалты з насяляўшыміся на іх венетами". Яшчэ далей ідзе В.В. Мартынаў, які ўтварае праславянскую мову з сумы заходняй пратабалтыйскай з італійскім суперстатам – міграцыі XII ст. да н.э. – і іранскім суперстатам.

II. Іншае тлумачэнне блізкасці балтыйскіх і славянскіх моў знаходзім у А.Мейе, які, крытыкуючы гіпотэзу аб наяўнасці балта-славянскай прамовы, спрабуе растлумачыць блізкасць дадзеных моў незалежным, паралельным развіццём адпаведных моўных сістэм. Па меркаванні Мейе, яшчэ ў межах праіндаеўрапейскай супольнасці існавала група дыялектаў, якая дала пасля распаўсюджвання індаеўрапейскай мовы праславянскую і прабалтыйскую мовы. Аднак канцэпцыя Мейе, у цэлым не пазбаўленая логікі, усё ж не тлумачыць усёй складанасці ўзаемаадносін балтыйскіх і славянскіх моў.

III. Новай інтэрпрэтацыі дадзенага пытання паклаў пачатак латышскі мовазнавец, буйны спецыяліст у вобласці балтыйскіх моў І.М. Эндзелін, які выказаў меркаванне, што яшчэ ў індаеўрапейскую эпоху праславянская мова адрознівалася ад прабалтыйскай, пасля ж распаўсюджвання індаеўрапейскай прамовы славяне і балты ўступілі ў эпоху сумеснага жыцця, таму варта гаварыць аб славяна-балтыйскай эпосе, а не аб славяна-балтыйскай прамове. Такім чынам, Эндзелін абгрунтаваў гіпотэзу кантактаў, якую ў цяперашні час падтрымлівае цэлы шэраг навукоўцаў /Э.Фенкель, Х.Станг і інш./.

Да дадзенай канцэпцыі, несумненна, блізкая арыгінальная тэорыя польскага навукоўца Я.Развадоўскага, сутнасць якой у наступным: старажытная супольнасць, працяглы перапынак і затым новае збліжэнне.

Аднак за гэтымі кантактамі і збліжэннямі славянскіх і балтыйскіх моў, як справядліва паказваюць даследчыкі, стаяць іх глыбокія ўнутраныя адрозненні. Элементарны і старажытны адрозненні ў фанетыцы. Так, "цалкам незалежна, – адзначае О.Н. Трубачоў, – прайшла ў балтыйскай і славянскай развіццё рэфлексаў індаеўрапейскіх палатальных задненёбных /прабалтыйскі рэфлекс

i.-e. k' → š неведомы праславянскай, які прайшоў развіццё k' → s/'. Яшчэ больш выразныя адносіны ў марфалогіі. Так, калі імянная флексія больш архаічная ў балтыйскай /у параўнанні са славянскай/, то формы і флексіі дзеяслова больш архаічныя і бліжэй да індаеўрапейскага стану менавіта ў праславянскай. Нават тыя славянскія формы, якія паказваюць ператвораны стан, як, напрыклад, флексія I асобы адз. л. цяп. часу -o /з i.-e. ^xam/ цалкам самабытныя і не дапускаюць тлумачэння на балтыйскай аснове. Глыбокія адрозненні славянскай мовы з балтыйскай на ўзроўні словаўтварэння, на што звяртаюць увагу нават прыхільнікі балта-славянскага адзінства.

Такім чынам, дыскусія аб балта-славянскіх моўных адносінах працягваецца. Аднак, па меркаванні О.Н. Трубачова, яе варта настойліва пераводзіць з плану занадта абстрактных сумненняў у "роўнакаштоўнасці" балтыйскай і славянскай у план пэўнага параўнальнага аналізу форм, этымалогіі слоў і імёнаў. Пры гэтым неабходна мець на ўвазе, што балта-славянскія ізагласы як вынік кантакту паміж адпаведнымі плямёнамі ўзніклі ў розны час і мелі неаднолькавае распаўсюджанне. Найбольш старажытныя з іх маглі ўтварыцца ў перыяд мяркуюмай балта-славянскай супольнасці. Пазней на іх аснове маглі з'явіцца новыя ізагласы, у прыватнасці лакальнага характару, што ўзніклі ўжо ў выніку ўзаемадзеяння асобных балтыйскіх і славянскіх дыялектаў.

Падабенства паміж *балтыйскімі* і *славянскімі* мовамі тлумачацца доўгім кантактам балтыйскіх і славянскіх плямёнаў, які прывёў да фарміравання балта-славянскай агульнасці, якая пацвярджаецца наяўнасцю агульнай ізагласнай тэрыторыі. Задача сучаснага славянскага мовазнаўства ў тым, каб устанавіць характар балта-славянскіх ізаглас, іх тэрыторыю і час з'яўлення.

ФАНЕТЫЧНЫЯ ПРАЦЭСЫ Ў СУЧАСНЫХ УСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ МОВАХ

Пазіцыйныя чаргаванні галосных

Беларуская мова	Руская мова	Украінская мова
звонкія – глухія		

глухія – звонкія			
б – п	дуп – дубовы	б – п	дуб – дубы
в – ў	лава – лаўка	в – ф	лава – лафка
з – с	казьба – касіць	з – с	проз’бъ –
г – х	ворагі – ворах	праси□т’	
з- (с)	с-салам, с-	г – к	враги – врак
цукрам,		с	с’н’ат’, сл’ит’,
схіліцца,		с домъм	
здабыць			
цвёрдасць – мяккасць		мяккасць – цвёрдасць	
перад е, ё, я, ю, і і мяккімі зычнымі		перад галоснымі пярэдняга рада і мяккімі зычнымі	
лес – ляснік		лес – лесник	
конь – коны		злој – з’л’ит’	
два – дзве		конь – конный	
		перад і і ь	
		двор – дв’ір	
		збор – зб’ір	
		нога – ноз’і	
		рука – руц’і	
		дв’ір, тв’ір	
		піс’н’а, сон’ц’а	

Пазіцыйныя чаргаванні галосных

Галосныя гукі		Беларуская мова	Руская мова
моцная пазіцыя	слабая пазіцыя	о, э, а → а пасля цвёрдых воблака – аблокі цэны – цана	о, э → а, ь пасля цвёрдых [го□ры – гары] [го□рат – гърат]
э, о, а	а	пасля мяккіх а, о, э (е) → а с’олы – с’ало з’э□мл’і – з’амл’а□	пасля мяккіх а, о, э (е) → я п’ат’ – п’ят’ р’ад – р’яд с’ола – с’ола
пасля цвёрдых		і, ы, у вымаўляюцца выразна ду□бу – дубы сіні – сіне□ц’ вы□раб – вырабл’а□ц’	и, ы, у вымаўляюцца рэдукцыяй, аднаго гукі асноўную бы□ла – била дуп – дубы вит’ – вит’

Гістарычныя чаргаванні галосныхI

Беларуская мова	Руская мова	Українская мова
старажытнае *ǫ – *ū		
сучаснае у – о – ы сухі – сохнуць – засыхаць	у – о – ы сухой – сохнуть – засыхать	у – о – ы сухий – сохнути – засихати
старажытныя *ō – *ō̃, *ǣ – *ā		
а – а гарэць – загар	а – о гореть – загар	а – о горіти – загар
старажытнае *ī – *ī̃		
ѳ – е, ѳ – і браць – бяру б'еш – біць льеш – ліць	ѳ – е, ѳ – и братъ – беру бьѣшь – бить ждать – ожидать	ѳ – е – и, ѳ – и брати – беру – збирати б'еш – бити л'еш – лити
о – е		
насіць – несці вазіць – везці	носіть – нести возить – везти	носити – нести возити – везти
старажытныя *ou → ов, *eu → ев → ов – у, ев – у (ю)		
каваць кую снаваць – сную	ковать кую сновать – сную	кувати кую снувати – сную
а – у, е – о вязаць – вузел запрагаць – папруга	а – у, е – о вязать – узел запругать – супруг	а – у, е – о вязати – вузол запругати – подруга
а – ѳ жаць – жну мяць – мну	а – ѳ жать – жну мять – мну	а – ѳ жати – жну мяці – мну
а – ім падняць – падніму	а – ім поднять – подниму	а – ім підняти – підніму
о, е – ѳ (падзенне рэдукаваных) сон – сну дзень – дня	о, е – ѳ сон – сна день – дня	о, е – ѳ сон – сна день – дня
ро – ры, ло – лы, ле – лі	—————	ро – ры, ло – лы, ре –

гром – грымець кроў – крываваы глотка – глытаць блеск – блішчаць		рі, ле – лі гromу – гриміти кров – кривавий глотка – глитати
_____	_____	о, е – і ножа – ніж кона – кінь осени – осінь печі – піч

Гістарычныя чаргаванні зычных

Беларуская мова	Руская мова	Українська мова
г – ж, к – ч, х – ш – вынікі 1 палаталізацыі		
дарога – дарожка рука – ручка муха – мушка вуха – вушка	дорога – дорожка рука – ручка муха – мушка ухо – ушко	дорога – доріжка рука – ручка муха – мушка вухо – вушка
г – к – х → ж – ч – ш – вынік г – к – х + j		
сухі – сушу плакаць – плачу	сухой – сушу плакать – плачу	сухий – сушу плакати – плачу
д, т (бел. д – дз, ш – ц) – з, с, ст – выклікана д, т + j = ж, ш, ч		
вадзіць – важу плаціць – плачу	водитъ – вожу платить – плачу	водити – воджу платити – плачу
губныя + j = л		
любіць – люблю лавіць – лаўлю	любить – люблю ловить – ловлю	любити – люблю гребти – гребля
б, п, в, м + j = j		
_____	_____	голуб – голубжата дрова – дроўжаний
д, т, з, с + j = падоўжаны зычны		
сват – свацця волас – валоссе соль – соллю ноч – ноччу	_____	річ – річчу ніч – ніччу сіль – сіллю
г, к, х → з, ц, с – 2 палаталізацыя (рэшці)		
дарога дарозе луг – лузе паверх – паверсе бочка – бочцы	_____	луг – у лузі сваха – свасі бочка – бочці язык – на язиці

Тэматыка семінарскіх заняткаў

1. Параўнальна-гістарычны метадаў у мовазнаўстве. Дасягненні ўсходнеславянскай кампаратывістыкі.

2. Індаеўрапейская моўная сям'я. Фанетычныя і граматычныя асаблівасці індаеўрапейскай прамовы.

3. Перыяды ў гісторыі развіцця праславянскай мовы. Фанетычныя і граматычныя асаблівасці праславянскай мовы. Экстралінгвістычныя і лінгвістычныя фактары распаду праславянскай мовы і фарміравання агульнаўсходнеславянскай мовы. Агульнаўсходнеславянская мова, асноўныя гіпотэзы і прычыны яе ўзнікнення, спецыфічныя асаблівасці. Дыялектны падзел агульнаўсходнеславянскай мовы. Усходнеславянскія мовы (беларуская, руская, украінская), іх месца сярод індаеўрапейскіх.

4. Агульная характарыстыка фанетычнай сістэмы агульнаславянскай мовы. Спецыфічныя асаблівасці гукавой сістэмы мовы ўсходніх славян у параўнанні з агульнаславянскай і стараславянскай. Фанетычныя змяненні дапісьмовага і пісьмовага перыядаў.

5. Фанетычная сістэма сучасных усходнеславянскіх моў. Параўнальная характарыстыка сістэмы вакалізму. Параўнальная характарыстыка сістэмы кансанантызму. Мадэлі пазіцыйных і гістарычных чаргаванняў зычных і галосных фанем ва ўсходнеславянскіх мовах. Фанетычныя рысы, агульныя для беларускай, рускай і ўкраінскай моў. Спецыфічныя фанетычныя асаблівасці беларускай мовы ў параўнанні з рускай і ўкраінскай.

6. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія. Арфаэпічныя нормы ў сучасных усходнеславянскіх мовах. Асаблівасці вымаўлення галосных (націскных і ненаціскных). Вымаўленне зычных. Вымаўленне спалучэнняў галосных. Вымаўленне спалучэнняў зычных.

7. Марфалогія. Гістарычная агульнасць марфалагічнай сістэмы ўсходнеславянскіх моў. Спосабы выражэння граматычных значэнняў у беларускай, рускай і ўкраінскай мовах. Спецыфіка часцін мовы як лексічна-граматычных класаў слоў у сучасных усходнеславянскіх мовах.

8. Назоўнік. Катэгорыя роду. Разыходжанні ў родзе агульных для беларускай, рускай і ўкраінскай моў назоўнікаў. Катэгорыя ліку. Разыходжанні ў формах ліку агульных для беларускай, рускай і ўкраінскай моў назоўнікаў. Рэшткі парнага ліку ў сучасных усходнеславянскіх мовах. Катэгорыя склона. Лёс клічнага склона ва ўсходнеславянскіх мовах. Тыпы скланення назоўнікаў у беларускай, рускай і ўкраінскай мовах. Тыпы асноў назоўнікаў у сучасных усходнеславянскіх мовах. Параўнальная характарыстыка склонавых канчаткаў назоўнікаў першага, другога і трэцяга скланенняў адзіночнага і множнага ліку. Рознаскланяльныя назоўнікі. Словаўтварэнне назоўнікаў.

9. Прыметнік. Якасныя, адносныя і прыналежныя прыметнікі. Поўныя і кароткія формы прыметнікаў, іх марфалагічныя прыкметы і сінтаксічныя функцыі ва ўсходнеславянскіх мовах. Ступені параўнання прыметнікаў, іх утварэнне і асаблівасці ўжывання ў беларускай, рускай і ўкраінскай мовах.

Параўнальная характарыстыка склонавых канчаткаў прыметнікаў усіх разрадаў. Асаблівасці словаўтварэння прыметнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах. Формы суб'ектыўнай ацэнкі прыметнікаў.

10. Дзеяслоў. Параўнальная характарыстыка граматычных катэгорый і формаў дзеяслова ва ўсходнеславянскіх мовах. Інфінітыў. Спрагальныя формы. Зваротныя дзеясловы. Стан дзеяслова. Закончанае і незакончанае трыванне дзеяслова. Лад дзеяслова. Утварэнне формаў загоднага ладу ва ўсходнеславянскіх мовах. Час дзеяслова. Формы цяперашняга часу. Утварэнне формаў прошлага часу. Форма складанага прошлага часу ў беларускай і ўкраінскай мовах. Формы будучага часу. Змяненне дзеясловаў па асобах і ліках. Асаблівасці спражэння нетэматычных дзеясловаў.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

Праграма заліку па параўнальнай граматыцы ўсходнеславянскіх моў

1. Прадмет, змест і задачы параўнальнай граматыкі ўсходнеславянскіх моў.
2. Аб'ект і крыніцы параўнальнай граматыкі. Сувязь параўнальнай граматыкі з іншымі лінгвістычнымі дысцыплінамі.
3. Параўнальна-гістарычны метады ў мовазнаўстве. Дасягненні ўсходнеславянскай кампаратывістыкі.
4. Індаеўрапейская моўная сям'я. Фанетычныя і граматычныя асаблівасці індаеўрапейскай прамовы. Перыяды ў гісторыі развіцця праславянскай мовы. Фанетычныя і граматычныя асаблівасці праславянскай мовы.
5. Экстралінгвістычныя і лінгвістычныя фактары распаду праславянскай мовы і фарміравання агульнаўсходнеславянскай мовы.
6. Агульнаўсходнеславянская мова, асноўныя гіпотэзы і прычыны яе ўзнікнення, спецыфічныя асаблівасці.
7. Дыялектны падзел агульнаўсходнеславянскай мовы. Усходнеславянскія мовы (беларуская, руская, украінская), іх месца сярод індаеўрапейскіх.
8. Фанетычная сістэма агульнаславянскай мовы. Фанетычныя змяненні дапісьмовага і пісьмовага перыядаў.
9. Фанетычная сістэма сучасных усходнеславянскіх моў. Параўнальная характарыстыка сістэмы вакалізму.
10. Параўнальная характарыстыка сістэмы кансанантызму.
11. Мадэлі пазіцыйных чаргаванняў зычных і галосных фанем ва ўсходнеславянскіх мовах.
12. Мадэлі гістарычных чаргаванняў зычных і галосных фанем ва ўсходнеславянскіх мовах.
13. Фанетычныя рысы, агульныя для беларускай, рускай і ўкраінскай моў. Спецыфічныя фанетычныя асаблівасці беларускай мовы ў параўнанні з рускай і ўкраінскай.
14. Склад і націск у сучасных усходнеславянскіх мовах. Прынцыпы фанетычнай транскрыпцыі.
15. Арфаэпічныя нормы ў сучасных усходнеславянскіх мовах.
16. 3 гісторыі графікі ўсходнеславянскіх моў. Параўнальная характарыстыка ўсходнеславянскіх алфавітаў.
17. Спосабы выражэння граматычных значэнняў у беларускай, рускай і ўкраінскай мовах.
18. Катэгорыі роду і склону назоўніка ва ўсходнеславянскіх мовах.
19. Катэгорыі ліку назоўніка ва ўсходнеславянскіх мовах.
20. Асаблівасці скланення назоўніка ва ўсходнеславянскіх мовах.
21. Разрады прыметнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах.
22. Поўная і кароткая форма і ступені параўнання прыметнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах.

23. Скланенне якасна-адносных прыметнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах.

24. Граматычныя і сінтаксічныя асаблівасці лічэбнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах.

25. Скланенне лічэбнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах.

26. Займеннік ва ўсходнеславянскіх мовах.

27. Асноўныя граматычныя катэгорыі і формы дзеяслова ва ўсходнеславянскіх мовах.

28. Трыванні дзеясловаў ва ўсходнеславянскіх мовах.

29. Катэгорыя часу дзеясловаў ва ўсходнеславянскіх мовах.

30. Катэгорыя ладу дзеясловаў ва ўсходнеславянскіх мовах.

31. Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе ва ўсходнеславянскіх мовах.

32. Прыслоўе ва ўсходнеславянскіх мовах.

33. Службовыя словы ва ўсходнеславянскіх мовах.

34. Выклічнікі, гукаперайманні, прэдыкатывы, мадальныя словы ва ўсходнеславянскіх мовах.

35. Спосабы выражэння сінтаксічных адносін у беларускай, рускай і ўкраінскай мовах. Сінтаксічныя адрозненні ва ўсходнеславянскіх мовах.

36. Словазлучэнне. Беспрыназоўнікавыя і прыназоўнікавыя словазлучэнні ва ўсходнеславянскіх мовах.

37. Класіфікацыя простых сказаў. Выражэнне галоўных і даданых членаў сказа.

38. Класіфікацыя складаных сказаў. Асаблівасці будовы складаных сказаў ва ўсходнеславянскіх мовах.

39. Індаеўрапейская, агульнаславянская, уласнабеларуская, уласнааруская і ўласнаўкраінская лексіка.

40. Усходнеславянскія лексічныя запазычанні ў беларускай, рускай і ўкраінскай мовах.

41. Словы іншамоўнага паходжання, інтэрнацыяналізмы і іх засваенне (семантычнае, фанетычнае, марфалагічнае) усходнеславянскімі мовамі.

42. Лексіка актыўная і пасіўная, агульнаўжывальная і абмежаванага ўжытку, нейтральная і стылістычна афарбаваная.

43. Фразеалогія беларускай, рускай і ўкраінскай моў. Фразеалагізмы, агульныя для ўсходнеславянскіх моў. Уласнабеларускія, уласнаарускія і ўласнаўкраінскія фразеалагізмы.

44. 3 гісторыі ўсходнеславянскай лексікаграфіі. Слоўнікі беларускай, рускай і ўкраінскай моў. Перакладныя ўсходнеславянскія слоўнікі і іх характарыстыка.

ЛІТАРАТУРА

Асноўная

Абабурка, М.В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў: вучэб. дапам. / М.В.Абабурка. – Мінск: Вышэйшая школа, 1992. – 224 с.

Бордович, А.М. Сопоставительный курс русского и белорусского языков: учеб. пособие / А.М.Бордович, А.А.Гируцкий, Л.В.Чернышова. – Минск: Універсітэцкае, 1999. – 223 с.

Гурскі, М.І. Параўнальная граматыка рускай і беларускай моў: фанетыка і марфалогія: падручнік. – 2-е выд., выпр. / М.І.Гурскі; пад рэд. М.Г.Булахавы. – Мінск: Вышэйшая школа, 1972. – 264 с.

Сопоставительный анализ восточнославянских языков: учеб. пособие / А.А.Лукашанец [и др.]; под ред. А.А.Лукашанца, А.М.Мезенко. – Минск: ИВЦ Минфина, 2005. – 228 с.

Трофимович, Т.Г. Сравнительно-историческая грамматика русского и белорусского языков: курс лекций / Т.Г.Трофимович. – Минск: Изд-во БГПУ, 2006. – 179 с.

Дадатковая

Анічэнка, У.В. Марфалогія ўсходнеславянскіх моў: назоўнік, дзеяслоў, прыслоўе / У.В.Анічэнка. – Мінск: Вышэйшая школа, 1973. – 128 с.

Бернштейн, С.Б. Сравнительная грамматика славянских языков / С.Б.Бернштейн. – 2-е изд. – М.: Изд-во МГУ, 2005. – 352 с.

Брицин М.Я., Жовтобрюх М.А., Майборода А.В. Порівняльна граматыка української і російської мов. – Київ: Вища шк., 1978. – 272 с.

Булахов, М.Г. Славянские языки: происхождение, история, современное состояние / М.Г.Булахов. – Минск: Изд-во БГПУ, 2001. – 225 с.

Булыка, А.М. Гістарычная марфалогія беларускай мовы / А.М.Булыка, А.І.Жураўскі, І.І.Крамко. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979. – 328 с.

Гамкрелидзе, Т.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкции и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры: в 3 т. / Т.В.Гамкрелидзе, Вяч.Вс.Иванов. – Благовещенск: БГК им. И.А.Бодуэна де Куртенэ, 1998.

Гісторыя беларускай мовы (гістарычная граматыка беларускай мовы): вучэб.-метад. комплекс / склад. С.М.Струкава. – Наваполацк: Выд-ва ПДУ, 2005. – 156 с.

Граматыка беларускай мовы: у 2 т. / рэд. К.К.Атраховіч, М.Г.Булахаў. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1962 – 1966.

Иванов, В.В. Историческая грамматика русского языка: учебник / В.В.Иванов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1990. – 400 с.

Карский, Е.Ф. Белорусы: в 3 т. / Е.Ф.Карский. – Минск: Беларуская Энцыклапедыя, 2006 – 2008.

Карский, Е.Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам / Е.Ф.Карский. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 712с.

Козырев, И.С. Очерки по сравнительно-исторической лексикологии русского и белорусского языков / И.С.Козырев. – Орёл, 1970. – 236 с.

Кондрашов, И.А. Славянские языки / И.А.Кондрашов. – 2-е изд. – М.: Учпедгиз, 1962. – 216 с.

Ломтев, Т.П. Сравнительно-историческая грамматика восточнославянских языков / Т.П.Ломтев. – М.: Высш.шк., 1961. – 324 с.

Лявончанка, Д.А. Зборнік задач і практыкаванняў па параўнальнай граматыцы рускай і беларускай моў / Д.А.Лявончанка. – Мінск, 1962. – 160 с.

Мейе, А. Общеславянский язык / А.Мейе; общ. ред. С.Б.Бернштейна. – М.: Прогресс, 2001. – 500 с.

Очерки по сравнительной грамматике восточнославянских языков / Одесский гос. ун-т им. И.И.Мечникова; редкол.: Н.И.Букатеви́ч [и др.]; Н.И.Букатеви́ч [и др.]. – Одесса, 1958. – 391 с.

Поржезинский, В.К. Сравнительная грамматика славянских языков / В.К.Поржезинский. – 2-е изд. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 136 с.

Савченко, А.Н. Сравнительная грамматика индоевропейских языков / А.Н.Савченко. – 2-е изд. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 416 с.

Сопоставительное описание русского и белорусского языков: морфология / А.Н.Булыко [и др.]; под ред. А.Н.Булыко. – Минск: Навука і тэхніка, 1990. – 336 с.

Трофимович, К.К. Практикум з порівняльної граматики слов'янських мов: фонетика: учбов. посібник / К.К.Трофимович; відпов. ред. М.Й.Онишкевич. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1960. – 227 с.

Филин, Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. – Л.: Наука, 1972. – 656 с.

Шахматов, А.А. Очерк древнейшего периода истории русского языка / А.А.Шахматов. – М.: Индрик, 2002. – 424 с.

Широкова, А.В. Сопоставительная типология разноструктурных языков (фонетика, морфология) / А.В.Широкова. – М.: Добросвет, 2000. – 200 с.

Янкоўскі, Ф.М. Гістарычная граматыка беларускай мовы / Ф.М.Янкоўскі. – 2-е выд., выпр. і дап. – Мінск: Выш.шк., 1983. – 271 с.